

Äskhults gårdsmiljö

Vårdprogram 2014

LÄNSSTYRELSEN
HALLANDS LÄN

Länsstyrelsen i Hallands län

Meddelande 2016:8

ISSN 1101-1084

ISRN LSTY-N-M--2016/8--SE

Text och illustrationer: Boel Nordgren, Edlas Have, 2015-04-24 (revidering av version 2014-11-14)

Förord

På sätt och vis ställer det här vårdprogrammet fler frågor än vad det ger svar. Detta kan kanske vara frustrerande, men det behöver inte vara ett problem. Det som gör Äskhult intressant är just att platsen ger upphov till många frågor.

Den största vinsten med vårdprogrammet är kanske att det kan hjälpa till att bryta ned det framtida arbetet i olika avgränsade projekt, och att det kan rikta uppmärksamhet mot olika aspekter som behöver ses över, eller som behöver undersökas närmare. Jag kan inte alltid ge exakta svar på hur saker ska genomföras, och det är nog faktiskt bara bra. I Äskhult finns en konkret fysisk plats som kan användas som utgångspunkt för att studera livet i det gamla bondesamhället ur en mängd perspektiv, och som dessutom kan användas för att förmedla kunskapen till allmänheten. Detta är fantastiskt spännande. I viss mån har möjligheten redan utnyttjats, men det finns massor kvar att undersöka. En del svar angående hur det såg ut, och hur olika arbetsmoment utfördes i Äskhults gårdsmiljö, kan man kanske nå genom att praktiskt prova sig fram till vad som verkar mest logiskt - andra saker kan behöva undersökas genom vetenskapliga studier i samarbete med olika universitet. Jag hoppas vårdprogrammet kommer att inspirera till ett flertal sådana kontakter och projekt.

Ett stort TACK till...

...Kurt Ahlquist, tidigare anställd som gårdskar, Äskhult
Bertil Andersson, guide och "allt-i-allo", Äskhult
Elisabeth Andersson, guide, tidigare ansvarig för skötseln av gårdsmiljön, Äskhult
Anna Andréasson, trädgårdsarkeolog, ArchaeoGarden och Stockholms universitet
Jessica Bergqvist, museibonde, Äskhult
Thomas Carlsson, museibonde, Äskhult
Rolf Eskilsson, pomolog, tidigare anställd Munkagårdsgymnasiet i Tvååker
Karin Hallgren, agrarhistoriker, Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU) Ultuna
Jens Heimdahl, arkeobotaniker, RAÄ
Eva Jansson, samordnare, Programmet för Odlad Mångfald, SLU
Elisabeth Jörgensen, stadsträdgårdsmästare, Eksjö
Else-Marie Karlsson Strese, växtgenetiker, Nordiska museet och POM, SLU
Krister Larsson, biolog, Allma Natur och Kultur
Jenny Nord, antikvarie, Länsstyrelsen Halland
Maria Nyman-Nilsson, landskapsarkitekt, Fredriksdals friluftsmuseum
Britta Nyström, pedagog, Äskhult
Pablo Wiking-Faria, historiker, Hallands kulturhistoriska museum, Varberg...

...som tillhandahållit material samt tålmodigt svarat på frågor av varierande slag via mail, telefon eller ansikte mot ansikte.

// Boel Nordgren, 14 november 2014

Tillägg 24 april 2015:

Ytterligare några exemplar av vårdprogrammet ska tryckas upp, och inför tryckningen har några småfel rättats till. Dessutom har värderingen, formuleringen av målsättningarna för gårdsmiljön, samt prioriteringsordningen setts över och slipats till en aning. Inspiration har delvis hämtats från Riksantikvarieämbetets *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval* (Génétay & Lindberg 2014).

// Boel

INNEHÅLL

Förord	3
Ett stort TACK till...	3
Inledning	7
Kort om kulturreseptet Äskhult	7
Kort om vårdprogrammet för gårdsmiljön	7
Del 1: Äskhults gårdsmiljö som helhet	8
Hur ser Äskhults gårdsmiljö som helhet ut idag?	8
Inventeringsplan 2014	9
Vad är känt om gårdsmiljöns historia, och vad behöver undersökas ytterligare?	10
Tidigare beslut, mål och visioner	12
Syfte och mål med kulturreseptet som helhet	12
Mål för byggnaderna och verksamheten i dessa	12
Kulturhistoriska värden i gårdsmiljön som helhet	13
Förslag till målsättningar för gårdsmiljön	14
Områdesindelning	15
Vilka övergripande åtgärder kan/bör genomföras, och i vilken ordning?	16
Prioritetsordning	16
Arkeologiska undersökningar	17
Djurhållning	18
Gräsytor	20
Gödsel och kompost	22
Humle	24
Hägnader och grindar	26
Kulturelliktväxter	28
Kålgårdar och köksväxter	29
Laret	32
Linodling	33
Mullbänkar	34
Potatisodling	36
Spansk skogssnigel	38
Stenbeläggningar på gårdsplaner	39
Trädgård, fruktträd och bärbuskar	40
Övriga träd och buskar	42
Hur mycket tid/resurser, och vilken kompetens, kommer behövas i framtiden för skötseln av gårdsmiljön?	44
Hur kan Äskhult bli en resurs i det nationella arbetet med att bevara kulturväxter?	45

Del 2: De enskilda gårdarna	47
Bengts	47
Hur ser det ut vid Bengts idag?	48
Inventeringsplan 2014	49
Vilka växter finns här, och hur gamla kan de vara?	50
Vad är särskilt värdefullt vid Bengts?	59
Vilka är målsättningarna och riktlinjerna inför framtiden?	59
Vilka åtgärder kan/bör genomföras här, hur ska de genomföras, och i vilken ordning?	59
Göttas	61
Hur ser det ut vid Göttas idag?	62
Inventeringsplan 2014	63
Vilka växter finns här, och hur gamla kan de vara?	64
Vad är särskilt värdefullt vid Göttas?	76
Vilka är målsättningarna och riktlinjerna inför framtiden?	76
Vilka åtgärder kan/bör genomföras här, hur ska de genomföras, och i vilken ordning?	76
Jönsas	79
Hur ser det ut vid Jönsas idag?	80
Inventeringsplan 2014	81
Vilka växter finns här, och hur gamla kan de vara?	82
Vad är särskilt värdefullt vid Jönsas?	91
Vilka är målsättningarna och riktlinjerna inför framtiden?	91
Vilka åtgärder kan/bör genomföras här, hur ska de genomföras, och i vilken ordning?	91
Derras	93
Hur ser det ut vid Derras idag?	94
Inventeringsplan 2014	95
Vilka växter finns här, och hur gamla kan de vara?	96
Vad är särskilt värdefullt vid Derras?	105
Vilka är målsättningarna och riktlinjerna inför framtiden?	105
Vilka åtgärder kan/bör genomföras här, hur ska de genomföras, och i vilken ordning?	105
Källförteckning	107

Inledning

Kort om kulturreseptatet Äskhult

Äskhult ligger i norra Halland, i Förlanda socken, Kungsbacka kommun. Byn är ett av de större besöksmålen i Halland, och under de senaste åren har det bedrivits en omfattande publik verksamhet inom byn.

Då storskifte genomfördes på 1820-talet flyttades gårdarna aldrig ut från bykärnan, och Äskhult har därför i mångt och mycket kvar sin 1700-talskaraktär, vilket gör byn till en mycket speciell plats. Att byn bevarats så väl även under 1900-talet har mycket att göra med en person vid namn Nils Brogren (1913-2012) som kom dit på 1930-talet, och som sedan arbetade ideellt med, och kämpade för, Äskhult fram till sin bortgång år 2012. Äskhult byggnadsminnesförklarades år 1981 och sedan år 2004 är byn och omgivande marker skyddade som kulturreseptat. Ett omfattande och ambitiöst arbete har pågått under de senaste 15-20 åren, med att återskapa landskapet så som det såg ut före storskiftet. Nu är de stora planerade restaureringsåtgärderna i landskapet genomförda, och detta ska nu förvaltas och skötas i huvudsak med metoder som användes före skiftet. En museibonde är sedan ett flertal år tillbaka anställd för att sköta markerna, i samråd med experter inom olika ämnesområden. Efter att fokus och resurser under några år främst lagts på landskapet är det nu dags att vända blickarna inåt, mot gårdsmiljön.

Kort om vårdprogrammet för gårdsmiljön

Detta vårdprogram har tagits fram på uppdrag av Länsstyrelsen i Hallands län. Uppdraget formulerades enligt följande:

1. En uppdaterad bedömning av det befintliga växtmateriallets ålder och ursprung.
2. En strategi för eventuellt fortsatt arbete med Äskhult som en resurs i arbetet med att bevara äldre kulturväxter.
3. En konkret handlingsplan som plockar fram det viktigaste ur skötselplanen och kommunicerar det på ett tydligare sätt.

När arbetet påbörjats stod det klart att det som behövdes var egentligen inte ett dokument som plockade fram det viktigaste ur skötselplanen från år 2008, utan ett mer grundläggande dokument som klargör vad som finns i gårdsmiljön idag, vad som är värdefullt, och hur övergripande målsättningar, riktlinjer och åtgärder kan se ut. Ett sådant dokument kallas ofta för vårdplan eller vårdprogram, och brukar även innehålla en historisk dokumentation. Dokumentet *Äskhult gamla by: gårdsmiljöer, mullbänkar, kålgårdar och trädgårdar*, framtaget av Maria Nyman-Nilsson år 1995, är en slags vårdplan. Den togs dock fram innan Äskhult blivit kulturreseptat, och därmed innan målsättningarna för området som helhet hade fastslagits. Det föreliggande vårdprogrammet kan ses som en uppdatering och kanske även en slags vidareutveckling av Maria Nyman-Nilssons arbete från 1995. Den historiska bakgrunden bygger främst på Nyman-Nilssons studier, eftersom projektets omfattning varit liten och det funnits högst begränsad tid för ytterligare historiska studier.

Vårdprogrammet bör följas upp, utvärderas och eventuellt revideras om 5 år, inför år 2020.

Del 1

ÄSKHULTS GÅRDSMILJÖ SOM HELHET

Hur ser Äskhults gårdsmiljö som helhet ut idag?

Figur 1. Vägen som leder upp till Äskhult är grusad och kantas av stenmurar samt enstaka hamlade askar. Foto: 16 juni 2014.

Figur 2. Vägen slutar vid 'Laret', den gemensamma ytan i byn. Fotot är taget från Bengts kålhage. Rakt fram syns Derras och Jönsas lador och till höger Göttas källare. Foto: 16 juni 2014.

Figur 3. Under en personaldag på Äskhult övas det på att spinna garn. Bengts gårdstomt får utgöra uppställningsplats för spinnrockarna. I bildens mitt syns Göttas boningshus, och till höger om det Göttas ekonomibyggnader. Till vänster Jönsas gård. Foto: 16 juni 2014.

Inventeringsplan 2014 - översikt

Figur 4. Äskhult består av fyra gårdar samlade kring en öppen yta i byns mitt, Laret. Namnen som används på de fyra gårdarna härrör från tidigare ägare- förutom Derras, som betyder "grannens". De flesta besökare närmar sig Äskhult från besöksparkeringen ett par hundra meter söder om byn. Svinagatan i norr leder ned mot Svinsjön.

Vad är känt om gårdsmiljöns historia som helhet, och vad behöver undersökas ytterligare?

Äskhults historia som helhet, och arbetet med landskapet runt bytomten, har blivit väl dokumenterat i såväl artiklar (se t.ex. Larsson 2000, 2001, 2003 & 2007; Nyström 2007; Tingdal 2005; Tollin 2001 & 2005;) som rapporter (se t.ex. Larsson & Simonsson, 2010; Nordiska museet 1988; Nyman-Nilsson, 1995) och böcker/broschyrer (Helander (red.) 2013; Larsson 1993; Tollin et al 2010; Sundin et al 2009). De mesta som skrivits om Äskhult behandlar dock antingen byggnaderna som sådana, eller det större landskapet utanför bymiljön. Gårdsmiljön/gårdsmiljöerna, det vill säga den utemiljö som ligger i direkt anslutning till byggnaderna, diskuteras i allmänhet endast kortfattat.

Den mest omfattande och noggranna dokumentation som hittills gjorts om växterna och miljön kring gårdarna i Äskhult är Maria Nyman-Nilssons *Äskhults gamla by: gårdsmiljöer, mullbänkar, kålgårdar och trädgårdar* från år 1995. Denna följdes upp med en skötselplan för gårdsmiljön år 2008 (Jørgensen, 2008).

Maria Nyman-Nilsson gjorde en historisk dokumentation av Äskhults by, med fokus på bytomten, och satte in byn i ett trädgårdshistoriskt sammanhang. Dessutom gjordes en noggrann inventering av gårdsmiljön, vilken har kunnat ligga till grund för den inventering som genomförts under arbetet med det här vårdprogrammet. Eftersom målsättningen att återskapa landskapet som det såg ut före storskiftet 1825 inte hade slagits fast då Nyman-Nilsson gjorde sin dokumentation handlar den lika mycket om tiden efter skiftet som innan. Detta är bra och viktigt. Enligt den så kallade Florensdeklarationen (ICOMOS, 1981) får "inget restaureringsarbete, och framför allt ingen rekonstruktion [...] påbörjas utan en föregående, noggrann utredning i syfte att säkerställa att sådana arbeten kan utföras med vetenskapliga metoder i allt från utgrävning till färdigställande. Utredningen skall inkludera en sammanställning av all tillgänglig dokumentation om både den aktuella, och om liknande anläggningar" (Florensdeklarationen, artikel 15). För Äskhults del är tiden från 1930-tal, då Nils Brogren började engagera sig i Äskhults by, av stor betydelse, och det är bra och viktigt att denna period finns dokumenterad i Nyman-Nilssons arbete.

I sitt arbete föreslår Nyman-Nilsson ett flertal sätt att gå vidare för att få mer kunskap om Äskhults gårdsmiljö/-er. Precis som hon skriver är det "viktigt att slå fast att kunskapen om Äskhults by aldrig kan bli fullständig [...]. Byn kan utnyttjas som forskningsobjekt i det oändliga, gärna i tvärvetenskapliga projekt" (Nyman-Nilsson, 1995, s. 5). Detta tål att upprepas och poängteras, och några sådana projekt skisseras i det här vårdprogrammet.

Något som Maria Nyman-Nilsson anger som mycket angeläget är att gå igenom de olika gårdarnas bouppteckningar, för att försöka finna uppgifter om husdjur, bikupor, redskap, utsäder, samt att få en allmän inblick i de ekonomiska förhållandena. Detta har i viss mån gjorts sedan dess (Wiking-Faria, 2013; Sundin et al, 2009). Också Kurt Ahlquist har gjort omfattande studier av bouppteckningarna, men det finns ännu inte någon systematisk sammanställning med sådan inriktning som Nyman-Nilsson föreslår, åtminstone inte i publicerad form.

Nästa förslag från Nyman-Nilsson handlade om att ta pollen- och makrofossilprover, inte bara i gårdsmiljön utan även i det större omgivande landskapet. Resultatet av den pollenanalys som gjordes år 2008 publicerades år 2013 (Connelid 2013, s. 34ff.). Det har även tagits pollenprov i gårdsmiljön. Ämnet diskuteras i vårdprogrammet under rubriken Arkeologiska undersökningar.

Nyman-Nilsson föreslår vidare att dokumentation om likåldriga eller något yngre trädgårdsmiljöer i trakterna kring Äskhult (norra Hallands skogsbygd) bör samlas för jämförelser och för att finna rester av lokalt äldre växtmaterial. Insamling av äldre växtmaterial har sedan dess gjorts på nationell nivå av Programmet för Odlad Mångfald (POM), och diskussioner har under arbetet med vårdprogrammet påbörjats med Eva Jansson, samordnare för POM, angående hur Äskhult skulle kunna bli en resurs i det nationella arbetet med att bevara äldre kulturväxter.

Slutligen menar Nyman-Nilsson att det generellt behövs mer källforskning rörande Äskhult, till exempel i hembygdsmuseer i Halland, Varbergs museum, Nordiska museet, Hushållningssällskapet och trädgårdsföreningar i Halland. Även här kan konstateras att det gjorts en hel del under de senaste 20 åren (se till exempel Widhja & Nyström 2007; Nyström 2013; Wiking-Faria 2013) men forskningen har snarare haft fokus på det stora landskapet, på byggnaderna, tingen i byggnaderna och människornas liv i dessa, än på miljön i direkt anslutning till byggnaderna.

Under de 20 år som gått sedan Nyman-Nilssons dokumentation har det hunnit genomföras en hel del forskning kring när olika växter kom till Sverige, och för en del växter finns specifik kunskap om när de kom till trakterna kring Skåne och Halland (Lundquist 2007). En viktig del av det föreliggande arbetet har varit att så långt som möjligt komplettera den nya inventeringen med de senaste rönen angående när de växter som idag finns i gårdsmiljön kom till Sverige eller till trakten, och om möjligt när just dessa plantor kom till Äskhult. Sammanställningen redovisas i vårdprogrammet, gård för gård, med bilder på var och en av växterna för att det ska vara lätt att hänga med även för någon som inte är särskilt växtkunnig.

Trädgårdshistorisk forskning har fått ett rejält uppsving under de senaste 20 åren. Kunskapen inom området har blivit betydligt större, något som också innebär att det nu framstår tydligare hur lite vi vet om vissa saker. Detta har generellt lett till en större försiktighet när det gäller hur historiska miljöer hanteras. Istället för att ta till snabba lösningar och skapa "gammaldags" miljöer, avvaktar vi gärna, och låter kanske arkeologiska undersökningar och andra forskningsprojekt bli attraktioner i sig, hellre än att bygga upp något som ingen vet om det är särskilt verklighetstroget. Synsättet är lämpligt även för Äskhult - istället för att till exempel anlägga en stor publikfriande humlegård, som kostar en del både att anlägga och sköta, och som ingen vet om det verkligen funnits i Äskhult, kan man lämpligen börja med att vidareutveckla det som redan påbörjats i gårdsmiljön, bland annat odlingarna i Bengts kålgård. Samtidigt forskar man vidare kring de frågetecken som finns, till exempel rörande hur och var humle odlades i Äskhult.

Ett annat sätt att hantera kontinuerlig kunskapsuppbyggnad är att aldrig se anläggningen som avslutad och färdig utan som en "planterad hypotes". Detta synsätt tillämpas i Tycho Brahe-trädgården på Ven, där växter byts ut ifall man finner en växt som har ett äldre ursprung än den som redan planterats där. Arbetssättet kräver att kommunikationen med besökare är tydlig och uppdaterad. I besökares ögon kan en hypotes lätt bli sanning om de inte får information, muntlig eller skriftlig, om det arbete som pågår på platsen.

En kombination av ovanstående två angreppssätt skulle kunna användas i Äskhult. Det enda vi helt kan slå fast är nämligen att det alltid kommer att finnas frågor rörande Äskhults historia som behöver studeras mer ingående.

Tidigare beslut, mål och visioner

Syfte och mål med kulturreseptatet som helhet

Äskhult byggnadsminnesförklarades år 1981 (Länsstyrelsen, 1981-10-02) och blev kulturreseptatet år 2004 (Länsstyrelsen, 2004-06-21). Syftet med kulturreseptatet är att bevara Äskhults by i enlighet med byggnadsminnesförklaringen, samt att återskapa och levandegöra ett kulturlandskap med bebyggelse, bytomt, inägor och utmark som det gestaltade sig strax före den agrara revolutionen och storskiftet 1825-27. Målet är att så långt möjligt restaurera hävdformer, markanvändning och fredningssystem för tiden före den agrara revolutionen, men hänsyn ska också tas till kulturhistoriska element av särskilt intresse från andra tidsperioder (Länsstyrelsen, 2004-06-21, s. 2). Vidare ska besökare i Äskhult ges en helhetsupplevelse av livet i en bondby under tidigt 1800-tal. Verksamheten ska dock på ett varsamt sätt anpassas till de kulturhistoriska värdena. Slutligen ska kulturreseptatet Äskhult bidra till att forskning och kunskapsuppbyggnad om det äldre kulturlandskapet, och om hur man levde och försörjde sig i det gamla bondesamhället, främjas.

I Vision och strategi Äskhults by 2020, vilken utarbetades år 2013 av Länsstyrelsen Hallands län, Kungsbacka kommun, Västkoststiftelsen samt Region Halland, formuleras målen enligt följande:

- Äskhults by ska vara en unik arena som främjar och erbjuder genuina kultur- och natur upplevelser. Besökarna ska få uppleva en autentisk historisk miljö från tidigt 1800-tal. Kulturreseptatet ska erbjuda kvalitativ verksamhet för alla åldrar och stimulera till positiva upplevelser.
- Äskhults by ska vara en naturlig samarbetspartner för offentliga aktörer, näringsliv och akademi. Samarbetet ska ske inom och utanför Sveriges gränser, vara en resurs i forskning såväl som utbildning samt bidra till att öka Äskhults bys tillgänglighet och attraktivitet.

Visionen ska nås genom följande fem steg:

1. Äskhult är känt i hela Halland
2. Attrahera nya investeringar i mark och lokaler
3. Återskapa Äskhults by anno 1825
4. Etablera ett center för tvärvetenskaplig forskning i Äskhult
5. Sälja upparbetad kunskap

Mål för byggnaderna och verksamheten i dessa

I Pedagogiskt- och publikt utvecklingsprogram 2007-2014 ges de fyra gårdarna olika inriktningar som tar hänsyn till de förändringar som byn har genomgått under årens lopp:

- Bengts: "kaffestuga", med fokus på sekelskiftet 1900
- Göttas: "skolgård" för undervisning inom kulturhistoria, slöjd och hantverk. Fokus 1850.
- Jönsas: renodlat "museum", med fokus på tidigt 1800-tal.
- Derras: "djurgård" med fokus omkring 1825-1840.

Enligt programmet, som använts under de senaste 7 åren, är det alltså endast målet för Jönsas gård som överensstämmer med det övergripande målet för kulturreseptatet, nämligen att återskapa landskapet och bebyggelsen som det gestaltade sig före storskiftet 1825-27. Och då är inte Jönsas manbyggnad en originalbyggnad, utan den har flyttats dit efter att den tidigare byggnaden brann ned vid 1900-talets mitt (Larsson, 1993, s. 68). Detta visar på problematiken med att konsekvent återskapa gårdsmiljön till före 1825, något som det också tas fasta på i det föreliggande vårdprogrammets förslag till målsättningar för gårdsmiljön (se s. 14).

Kulturhistoriskt värde i gårdsmiljön som helhet

Kulturhistoriskt värde avser enligt Riksantikvarieämbetet "de möjligheter materiella och immateriella företeelser kan ge vad gäller att inhämta och förmedla kunskaper om och förståelse av olika skeenden och sammanhang – samt därigenom människors livsvillkor i skilda tider, inklusive de förhållanden som råder idag" (Génétay & Lindberg 2014).

När det gäller kulturreseptatet Äskhult har det sedan tidigare beslutats att det främst är förhållandena och livsvillkoren före 1825 som ska förmedlas (Länsstyrelsen, 2004-06-21). Samtidigt finns det en förståelse för att detta inte är helt oproblematiskt, eftersom de materiella företeelserna, varav byggnaderna förstås är utmärkande, också skildrar senare tidsepoker (Widhja & Nyström 2007). Ska vi låtsas att de materiella företeelserna skildrar en äldre tid än vad de egentligen gör, ska vi försöka rekonstruera dem så att de faktiskt visar tiden före storskiftet, eller ska vi försöka ta tillvara och på bästa sätt utnyttja det som faktiskt finns i gårdsmiljön idag? I det här vårdprogrammet förespråkas det senare. Frågeställningarna ger dock anledning att dela upp gårdsmiljön i två olika områden, med lite olika värden; nämligen **bykärnan** respektive **randområdet utanför byggnaderna/bykärnan**.

Det mest välbevarade området från tiden före skiftet 1825 är randområdet utanför byggnaderna, med kålgårdar, trädgård och renar mellan hus och åkrar. Detta område har kvar sin övergripande struktur från tiden före skiftet 1825. Det handlar alltså i princip om det gröna stråket som syns runt byn på storskifteskartan. För att förmedla kunskap om tiden före skiftesreformerna har detta randområde mycket stort kulturhistoriskt värde, och det finns goda möjligheter att i stora drag återskapa området så som det såg ut och användes i just Äskhult före storskiftet.

Bykärnan, det bruna området på storskifteskartan 1825, har däremot förändrats förhållandevis mycket. Stora ombyggnationer har genomförts och några hus har tagits bort vilket gör att gårdsmiljön är betydligt öppnare idag jämfört med tiden för skiftet 1825-27. Stora delar av det befintliga växtmaterialet har planterats in under 1900-talet, även om det finns växter som har ett belagt eller sannolikt ursprung längre tillbaka i tiden. Här finns inslag, t ex växter och byggnadernas utformning, vars kulturhistoriska värde ligger i just detta, att de skildrar senare tidsperioder och visar hur Äskhult fortsatte att fungera som boplatz en bit in på 1900-talet. Vilka växter det rör sig om diskuteras under respektive avsnitt om de olika gårdarna i slutet av det här dokumentet.

Figur 5. Det mest välbevarade området från tiden före storskiftet är stråket runt byggnaderna, markerat med grönt på storskifteskartan från år 1825 (Charta öfver Inägorne till Kronoskatte-Hemanet Stora Äskhult ...upprättad År 1825, Lantmäteriet, Lantmäterimyndigheternas arkiv, 13-FÖR-22).

Förslag till målsättningar för gårdsmiljön

Övergripande målsättningar:

- Äskhults bytomt, platsen där fyra vägar knyts samman, utgör en knutpunkt för forskning och kunskapsuppbyggnad rörande det gamla bondesamhället i allmänhet, och det halländska bondesamhället före storskiftesreformen i synnerhet.

- Bytomten utgör också, i mer bokstavlig bemärkelse, en levande och pedagogisk knutpunkt i kulturresevatet och landskapslaboratoriet Äskhult, en fysisk plats där nyvunnen kunskap på olika sätt kan spridas till en bredare allmänhet.

Här ska besökare till exempel kunna få information om vilka växter som odlas, hur de odlas, varför de odlas, och vilken funktion de kan ha haft för byns invånare. Att sköta och använda miljön och växterna så som gjordes i det gamla bondesamhället är ett mål i sig, inte enbart att visa upp hur det såg ut. Utseendet kommer delvis av sig självt om växtligheten används på ett sätt som är så likt som möjligt hur den utnyttjades före och strax efter skiftesreformerna.

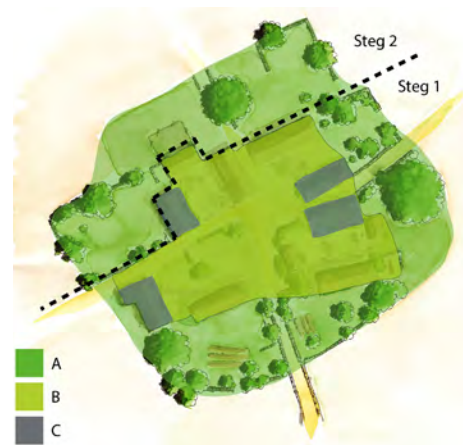
Tre konkreta mål för gårdsmiljön:

A. Det gröna stråket runt bykärnan, med kålgårdar, trädgård och renar, återskapas så långt det är möjligt till form och innehåll som det såg ut och användes i Äskhult före storskiftet 1825-27.

Precis som för kulturresevatet som helhet gäller att hänsyn ska tas till kulturhistoriska element av särskilt intresse från andra tidsperioder.

B. Bykärnan skildrar livet i Äskhult fram till sekelskiftet 1900. Att i detalj rekonstruera Äskhults bykärna före 1825 är omöjligt, eftersom byggnadsbeståndet och växtligheten genomgått så stora förändringar. Det innebär att det finns möjlighet att använda byggnaderna och bykärnan som helhet för t ex tillverkning av hantverk, utställningar och annan informationsverksamhet, som inte nödvändigtvis skildrar livet i byn före storskiftesreformen, utan som även kan lyfta fram personer, händelser och exempel från senare delen av 1800-talet.

C. Odlingarna närmast byggnaderna, i mullbänkarna, har fokus på samma tidsperiod som respektive byggnad som de ligger intill, i enlighet med Pedagogiskt- och publikt utvecklingsprogram 2007-2014, det vill säga Bengts: sekelskiftet 1900; Göttas: ca 1850; Jönsas: tidigt 1800-tal; Derras: ca 1825-1840. Detta öppnar för en möjlighet att bevara mer sentida inslag i växtligheten, som t.ex. löjtnantshjärta, som inte hör hemma i byn före storskiftet, men som ändå har ett värde eftersom den förts till Äskhult under Nils Brogrens tid.

Figur 6. Gårdsmiljön kan delas in i tre områden - A, B och C, med tre olika mål som tar hänsyn till områdenas olika värden. Steg 1 och steg 2 visar hur arbetet kan prioriteras, där störst resurser i det första skedet bör läggas på de södra delarna. Efter revidering av vårdprogrammet år 2020 kan mer fokus läggas på de norra delarna av gårdsmiljön.

Områdesindelning

Obs! Gränsdragningarna kan komma att ändras något när det gjorts en noggrannare studie av var hägnader och grindar varit placerade historiskt.

Figur 7.
Områdesindelning

1A. Bengts manhus och mullbänk
1B. Bengts gårdstomt
1C. Bengts kålgård (1825: Bengts Kåhlgård)

2A. Göttas manhus och mullbänk
2B. Göttas gårdstomt
2C. Göttas kålgård (1825: Lilla Kåhlgården)
2D. Anunds ren + Veabacken

3A. Jönsas manhus och mullbänk
3B. Jönsas gårdstomt
3C. Jönsas trädgård (1825: Jönsas Trädgård)
3D. Jönsas ren

4A. Derras manhus och mullbänk
4B. Derras gårdstomt
4C. Derras kålgård (1825: Johannes Kåhlgård)
4D. Derras ren

5. Laret och bygatorna

Vilka övergripande åtgärder kan/bör genomföras, och i vilken ordning?

Prioriteringsordning

Prioritet 1

Se över personalsituationen (resurser och kompetens) för skötseln av gårdsmiljön (Läs mer s. 44).

Prioritet 2

Hägnader och grindar: Klargör hur de sannolikt var utformade i Äskhult före storskiftet (s. 26-27).

Mullbänkar: Ta fram särskild plan för innehåll i och skötsel av mullbänkarna (s. 34-35).

Trädgård, fruktträd och bärbuskar: Sortbestäm, ta ympkvistar + ta fram skötselplan (s. 40-41).

Prioritet 3

Arkeologiska undersökningar: Konsultation på plats av trädgårdsarkeolog/arkeobotaniker (s. 17).

Djurhållning: Studie om biskötsel i Äskhult och Halland + kommunikation av resultat (s. 18-19).

Gräsytor: Äskhult som del av nytt projekt vid Hantverkslaboratoriet, Göteborgs univ.? (s. 20).

Gödsel och kompost: Se över komposten vid Göttas (s. 22-23).

Humle: Vårda plantorna vid Göttas och ta sticklingar av plantorna vid Bengts (s. 24-25).

Hägnader och grindar: Sätt upp hägnader och grindar i enlighet med studie (s. 26-27).

Kulturreliktväxter: Inventera gårdsmiljön med avseende på kulturreliktväxter (s. 28).

Kålgårdar och köksväxter: Gå vidare med projekt tillsammans med POM (s. 31 samt 45-46).

Linodling: Studie om linodling i Äskhult + kommunikation av resultatet (s. 33).

Mullbänkar: Gräv om, gödsla, plantera om, nyplantera osv. enligt planer (s. 34-35).

Potatisodling: Se över ansvaret för odlingen, och resurserna för att sköta den (s. 36-37).

Spansk skogssnigel: Se lista med förslag på s. 38.

Stenbeläggningar på gårdsplaner: Fortsätt vårda som senaste åren (s. 39)

Trädgård, fruktträd och bärbuskar: Plantera nya träd, vårda gamla enligt skötselplan (s. 40-41).

Övriga träd och buskar: Vissa topphamlade askar tas ned, men inte alla på en gång (s. 42-43).

Prioritet 4

Arkeologiska undersökningar: Utgrävn. eller undersökn. enl. förslag från trädgårdsarkeolog (s. 17)

Djurhållning: Ev. sätta upp bikupor (s. 18-19).

Gödsel och kompost: Utplacering av "nygamla" komposter/gödselhögar (s. 22-23).

Humle: Ev ny humleodling i kålgården söder om gårdsmiljön (s. 24-25).

Kulturreliktväxter: Vårda eventuella kulturreliktväxter enligt riktlinjer från NordGen (s. 28).

Kålgårdar och köksväxter: Se förslag s. 31.

Linodling: Ev. större linodling än idag + se till att linet kommer till användning (s. 33).

Potatisodling: Byt ut någon eller några sorter mot mer lokalt anpassade sorter (s. 36-37).

Övriga träd och buskar: Ta bort rönnspirea och snöbär, samt syrénhäcken vid Göttas (s. 43).

Arkeologiska undersökningar

Beskrivning

Trädgårdsarkeologi är ett ämne som utvecklats mycket under det senaste årtiondet. Metoderna har förfinats, och det finns numera arkeologer som är specialiserade på just lämningar efter trädgårdsodling.

Den enda arkeologiska undersökning som verkar ha gjorts i Äskhults gårdsmiljö är ett pollenprov som togs i översta decimetern av Derras mullbänk år 2004. Tyvärr är det svårt att, utifrån detta pollenprov, säga något om hur växtligheten i gårdsmiljön sett ut tidigare. Dels kan det pollen som fanns i provet härröra från ett mycket stort område i byns omnejd, och dels kan det ha varit helt nytt då provet togs.

Möjligheten att, genom andra former av arkeologiska undersökningar, få fram information om tidigare växtlighet i mullbänkar eller kålgårdar i gårdsmiljön har diskuterats med arkeobotaniker Jens Heimdahl. Tyvärr är chansen att makrofossil bevarats i dessa torra miljöer så liten att en provtagning och analys sannolikt inte är värd pengarna (Heimdahl, muntligen, 24 sep 2014). För att makrofossil ska bevaras på ett bra sätt krävs en fuktig miljö - diken, gamla brunnar och dammar är platser där det är möjligt att göra fynd. Möjlighet finns också om odlingsplatsen terrasserats över med ett tjockt lager jord. Sådana terrasseringar finns söder om Äskhult, men inte där det tidigare legat kålgårdar, trädgårdar eller humlegårdar utan i åkern. En plats som möjligen skulle kunna vara värd en undersökning, sett utifrån att det är en fuktig plats, skulle kunna vara den tidigare kålhagen i slutningen längs vägen söder om byn, där det också verkar ha funnits humlestänger.

Mål

- Att inga större ingrepp ska göras i gårdsmiljön innan det står helt klart att arkeologiska lämningar inte förstörs genom ingreppen.

Åtgärdsförslag

De åtgärder som föreslås i den här vårdplanen, till exempel omgrävning av mullbänkar, kommer med största sannolikhet inte att förstöra några intressanta arkeologiska lämningar.

En trädgårdsarkeolog bör, vid ett besök på platsen, konsulteras angående värdet i att göra utgrävningar eller andra undersökningar, främst i:

- Bengts lilla kålgård, "Nordre Kåhlgård", inom Bengts gårdstomt (utgrävning?)
- Den tidigare kålgården söder om byn, öster om vägen (makrofossilprov?)
- Derras kålgård

Att öppna upp odlingar i Derras kålgård eller i kålgården söder om byn är inte aktuellt förrän i ett senare skede, förslagsvis diskuteras detta igen om 5- 10 år då vårdplanen revideras. En utgrävning av Bengts lilla kålgård skulle möjligen kunna genomföras dessförinnan.

Djurhållning

Beskrivning

Målet har under de senaste åren varit att höns (Åsbohöns) och grisar (Linderödssvin) ska hållas i Äskhult under sommarhalvåret, och Derras gård har inretts för att kunna hysa djuren under denna period. I år, 2014, var hönsen emellertid bara i Äskhult under ungefär en månad kring augusti. Åkrarna har under en period efterbetats av Värmländska skogsfår, och på utmarken har hållits får av nyare kötttraser. Nyligen har skogsfåren tagits bort. På ägorna hålls även kor, ett fåtal av rasen Fjällnära ko och resten av nyare ras.

Bikupor av äldre variant har funnits i Äskhult, vid Göttas, in på 1900-talet (Nyman-Nilsson, 1995, s. 99). Ett flertal kupor av detta slag finns fortfarande bevarade i Göttas gård. Under de senaste åren har det gjorts försök att ha ett par moderna kupor på utmarken, men bland annat på grund av varroakvalstren behövde de tät tillsyn, vilket var svårt att få till, och därför har projektet lagts ned. Möjligheten att ha ett par moderna kupor i gårdsmiljön har varit föremål för diskussion. Tanken har varit att de skulle placeras någonstans där folk inte rör sig så mycket, till exempel bakom Derras, dels eftersom de inte passar in i miljön tidsmässigt, och dels för att besökare kan vara rädda för bina. Det finns emellertid gott om vildbin i trakterna kring Äskhult (Larsson, Krister, e-post, 26 sep 2014), så för pollineringsens skull spelar det ingen roll om det hålls tambin i gårdsmiljön eller ej.

Mål

- Att det ska finnas en person som har ansvar för skötseln av, och god hand med, de mindre djuren i gårdsmiljön. Personen bör också ha god hand med korna och se till att de regelbundet får mänsklig kontakt, så att de är villiga att delta i eventuella aktiviteter såsom mjölkning.
- Att det ska finnas höns och grisar i gårdsmiljön under hela högsäsongen.
- Att en eller ett par kor då och då ska kunna tas in i gårdsmiljön och mjölkas eller på annat sätt "användas" i den pedagogiska verksamheten.
- Att det ska finnas äldre bikupor i gårdsmiljön (det kan vara attrapper).

Åtgärder

Säkerställ att det finns en person som har ansvar för, och tid, att ta hand om djuren under hela högsäsongen. När detta är uppfyllt bör det gå att hålla höns och grisar i gårdsmiljön under hela den period på året då det är mest besökare, ungefär maj till september. Under vinterhalvåret bör de på annan plats.

Beskriv hur biodlingen sett ut historiskt i Äskhult med omnejd. Kanske skulle detta kunna genomföras som ett examensarbete, exempelvis vid Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet. En person som bör medverka i projektet på ett eller annat sätt är Krister Larsson, ALLMA Natur och Kultur. Han har god kunskap om både tama och vilda bin, samt kunskap om Hallands och Äskhults historia, och vet var man skulle kunna finna den här typen av information. Målet skulle vara att ta fram ett förslag på var bikupor/bistockar skulle kunna placeras på ett historiskt trovärdigt sätt,

samt en beskrivning av hur de troligen såg ut i Äskhult före storskiftet. Arbetet skulle användas som underlag för att kunna levandegöra gårdsmiljön med hjälp av bikupor/stockar, och det skulle även innehålla en historisk dokumentation av biskötsel i dessa trakter. Albert Sandklefs texter om historisk biskötsel i Halland med omnejd är exempel på litteratur som kan utgöra en utgångspunkt för en sådan skildring.

Resultatet av ovan skisserade studie kommuniceras i någon form av publikation, och informationen sprids även till besökare genom en utställning i någon av ladorna i Äskhult.

Figur 8. Bikupor i mullbänken vid Hallandsgården på Fredriksdal. Har det sett ut så här i Äskhult, eller fanns det för många tätt liggande gårdar och för många djur och människor i Äskhult för att man skulle kunna hålla bin så här mitt inne i gårdsmiljön? Foto: 13 juni 2014.

Gräsytor

Beskrivning

Gräsytor i gårdsmiljön slås idag framförallt med lie. En gång om året, inför midsommarfirandet, slås emellertid hela området med trimmer. De mest centrala delarna, det vill säga gräsytor mellan husen och i kålgårdarna, slås med lie ungefär 3 gånger per år. I oktober efterbetas hela området av får. Till för några år sedan klipptes gräset med gräsklippare.

Det har framkommit synpunkter på att gräset nu blir för långt mellan varven, och det är sannolikt att gräset historiskt faktiskt hållits mycket kort inom området, åtminstone mellan husen, eftersom tjudrade djur fick beta av det. I kålgårdarna och trädgården slogs gräset sannolikt med lie, och användes som foder för djuren. Idag är tjudring av djur inget alternativ av djurskyddsskäl, så för att uppnå samma resultat får man antingen återgå till att klippa gräset med gräsklippare eller slå det oftare med lie alternativt trimmer.

Mål

Att lien ska vara det främsta redskapet för skötseln av gräsytor i gårdsmiljön. Trimmer och gräsklippare ska bara användas i undantagsfall, och då endast utanför besöksstid.

Att gräset mellan husen ska hållas så kort som man kan tänka sig att det var då det betades av tjudrade kalvar.

Att gräset i kålgårdarna och trädgården är lite mindre välputsat, men aldrig får växa sig riktigt högt och gammalt. Man får tänka sig att det historiskt har slagits med ganska täta intervall och använts som foder till exempelvis göddjur som stod i ladugården. Det underlättar dessutom skötseln att gräset inte ges möjlighet att fröa av sig i köksväxtodlingarna.

Att Anunds ren och Veabacken brukas som en slåtteräng.

Åtgärdsförslag

Undersök möjligheten att göra Äskhult till en försöksplats inom projektet *Utvecklande skötsel i kulturhistoriskt värdefulla parker och trädgårdar: Kulturresevat och byggnadsminnen som laboratorium för park- och trädgårdsvård*, som håller på att startas upp vid Institutionen för kulturvård/Hantverkslaboratoriet, Göteborgs universitet. En viktig del inom detta projekt kommer att vara just historisk skötsel av gräsytor.

Förslag på skötsel tills vidare:

Delområden 1B-4B:

Gräset mellan byggnaderna slås med lie en gång varannan vecka under högsäsong, ca maj-augusti.

Delområden 1C-4C:

Gräset i kålgårdar och trädgård slås med lie 3 gånger per år.

Delområde: 2D:

Gräset i Anunds ren/Veabacken slås med lie en gång per år, anpassat så att örterna hunnit fröa av sig.

Delområden 3D-4D:

Gräset i övriga renar betas.

Hela området efterbetas precis som idag av får.

Figur 9.

OBS! Ovanstående förslag innebär mer skötsel än vad som är möjligt med dagens resurser.

Gödsel och kompost

Bakgrund

Idag finns en kompost öster om Göttas lada, och en gödselhög mellan Derras stall och ladugård. I samband med det arbete som Maria Nyman-Nilsson utförde på Äskhult från 1995 och några år därefter, placerades gödsel- och komposthögar söder om Bengts lada. Högarna växte dock igen med nässlor och annat, och utgjorde en grogrund för spanska skogssniglar, så kallade mördarsniglar. Detta blev ett akut problem eftersom högarna var placerade nära köksväxtodlingen (Bergqvist, Jessica, muntligen, 18 sep 2014). Därför har de nu flyttats till öster om Göttas ladugård.

Enligt Maria Nyman-Nilsson var gödselhögen historiskt inte något som gömdes på en undanskymd plats, utan tvärtom något som gärna visades upp (Nyman-Nilsson, muntligen 2014-06-11). En stor gödselhög visade att det fanns många djur på gården, och var något som tydde på välstånd.

Figur 10. Vid Hallandsgården på Fredriksdal har gödselhög och komposthög placerats mellan ladugården och köksväxtodlingen, synligt bredvid vägen som man följer för att komma in på gårdsplanen.

Mål

- Att det ska finnas välbrunnen gödsel och kompost i nära anslutning till de ytor där det odlas köksväxter.
- Att gödselhögar ska vara en synlig del i gårdsmiljön, så som de sannolikt var omkring år 1800. De blir på så sätt en del i levandegörandet av gårdsmiljön.
- Att spanska skogssniglar inte ska ha möjlighet att föröka sig i komposten.

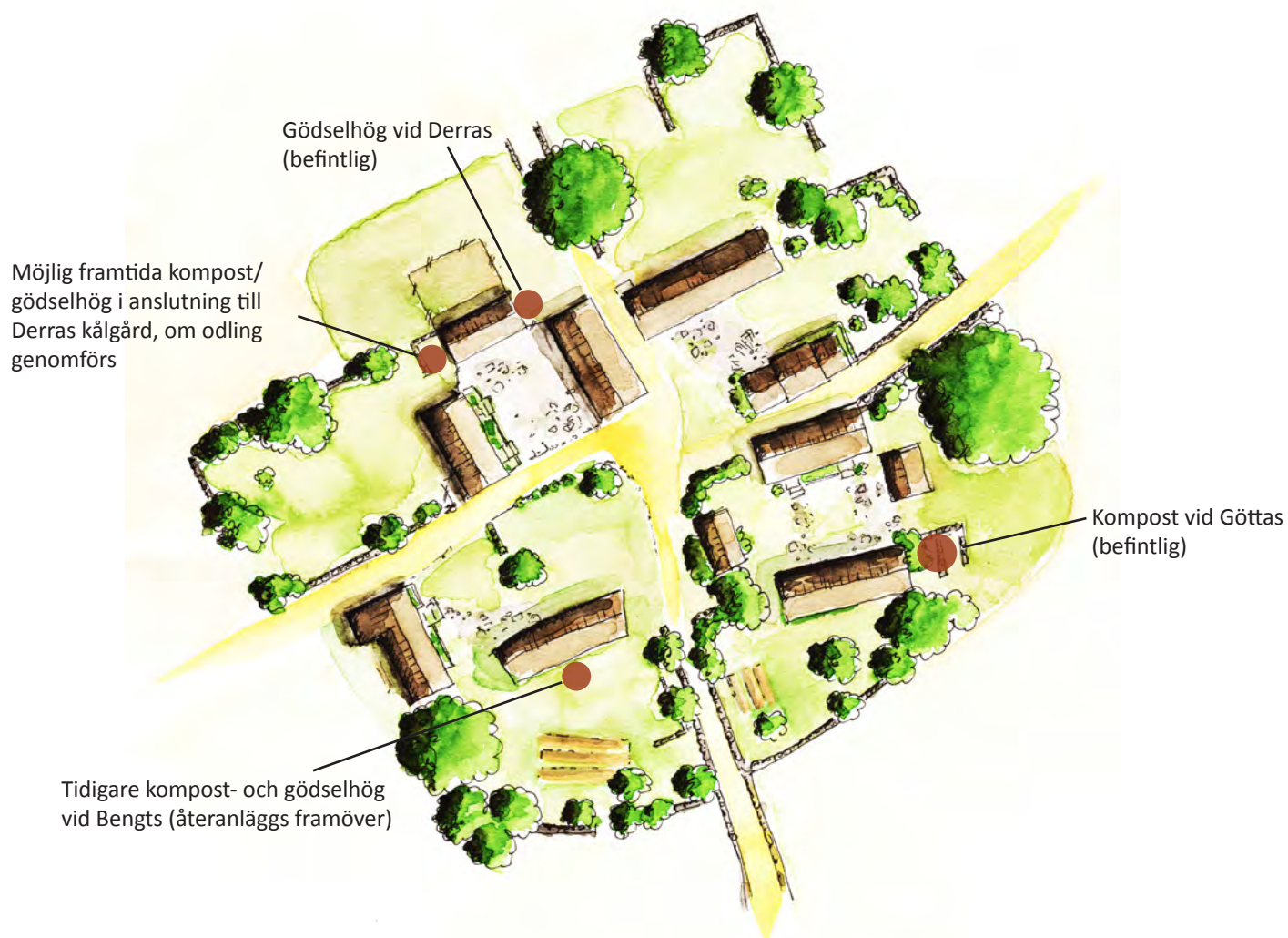
Åtgärdsförslag

Komposten vid Göttas:

- utrota rönnspirean
- flytta grästorv
- reducera och håll nere björnbären (eventuellt flytta till annan plats?)
- gör en insats mot spanska skogssniglar, se åtgärdsförslag under rubriken Spansk skogssnigel.
- Anlägg kompost i tre högar, vilka grävs om ett par gånger per år.
- Lägg helst inte rotogräs (t ex kirsål och kvickrot) i komposten. Möjligen kan det göras efter att ogräset legat i solen och torkat ordentligt, men ge hellre detta ogräs till grisarna.
- Använd det förmultnade materialet som jordförbättring i odlingarna efter tredje året.

När det bedöms rimligt med tanke på skötseln placeras gödsel- och komposthögar åter söder om Bengts lada.

I ett senare skede, men först då handlingsplanen revideras om tio år, kan det bli aktuellt med en kompost i anslutning till Derras kålgård.

Figur 11. Komposter och gödselhögar i gårdsmiljön, idag och i framtiden.

Humle

Bakgrund

I Äskhult finns ett antal humleplantor längs de västra och södra sidorna av Göttas ladugård. Dessutom finns enstaka plantor vid stenmuren söder om Bengts kålgård, och längs stenmuren på västra sidan om vägen som leder upp till byn.

Någon humlegård omnämns inte i källmaterialet från Äskhult. Det verkar emellertid som om det fanns humle i kålgården söder om byn vid tiden för storskiftet. I skifteshandlingarna från 1825 nämns humlerötter i denna kålgård (Nyman-Nilsson, e-post, 2014-09-30; skifteshandlingar 1825, s. 7). Sannolikt odlades humlen i Äskhult inom kålgårdarna eller i trädgården, och inte i särskilda humlegårdar, en teori som stöds av Karin Hallgrens studier av 1600- och 1700-talskartor och Hallands landsbeskrivning (Hallgren, 2011, s. 59ff).

Den humle som står vid Göttas ladugård fanns där år 1995 (Nyman-Nilsson, 1995, inventering), men dess ålder och ursprung kunde inte beläggas då, och så kan inte heller göras nu. Teoretiskt skulle den kunna ha ett ursprung före storskiftet, men det kan lika gärna vara så att den planterats under 1900-talet. Hembygdsgårdar och liknande platser har ofta "utsmyckats" med humle under senare tid (Karlsson Strese, e-post, 2014-09-26).

Växtgenetiker Else-Marie Karlsson Strese har tidigare arbetat med att analysera humle i Sverige genetiskt, vilket kunnat ge information om diversitet och släktskapsförhållanden, men detta projekt håller nu på att avslutas och inga fler analyser genomförs (Karlsson Strese, e-post, 2014-09-26). Någon genetisk analys av Äskhults humle är därför inte aktuell i nuläget.

Fotografier tagna av den halländske konstnären och fotografen Severin Nilsson (1846-1918) som Maria Nyman-Nilsson plockat fram visar humleodling liknande den som finns vid Göttas idag, längs ladugårdsväggen (Figur 13). Det finns även fotografier som visar mindre samlingar av fristående humlestörrar, placerade nära byggnader, kanske i en kålgård (Figur 12 & 14).

Figur 12. Mellan byggnaderna skymtar fyra humlestänger placerade på rad. Fotografi av Severin Nilsson (1846-1918). Ur: Maria Nyman-Nilsson, privat samling (kopior).

Figur 13. Ett foto taget av den halländske konstnären och fotografen Severin Nilsson (1846-1918) som visar humlestörar längs en ladugårdsvägg. Ur: Maria Nyman-Nilsson, privat samling (kopior).

Figur 14. Kvinna räfsar hö. Till höger taket på en byggnad, och till vänster ca fem störar med humle. Bakom kvinnan och pojken en grind. Fotografi av Severin Nilsson (1846-1918). Ur: Maria Nyman-Nilsson, privat samling (kopior).

Mål

- Att de befintliga plantorna bevaras, vårdas och eventuellt förökas.
- Att det visas upp ett par olika exempel på hur humle kan ha odlats i Äskhult före storskiftet - längs en ladugårdsvägg samt vid ett fåtal fristående störar inom en kålgård.

Åtgärder

Vårda humlen vid Göttas: Låt humlen stå kvar vid ladugårdsväggen. Sätt fler störar en knapp meter från väggen. Finns det gamla humlestörar i någon lada? Använd i så fall samma material till nya störar. Öppna upp runt plantorna och gödsla vid behov. Led upp växten på stöarna och håll koll så att humlen inte växer in i byggnaden.

Ta sticklingar av plantorna som står vid stenmurarna och placera i en mindre grupp norr om köksväxtodlingen i Bengts kålgård. Sticklingar tas på våren av de unga skotten och sätts i lätt mullrik jord på ett djup av 20-30 centimeter. De uppväxande revorna binds första året vid en 2-3 meter hög käpp, men de kan också växa fritt. Året därpå väljs några av de kraftigaste skotten ut och fästs vid en 4-5 meter hög stång, övriga skott skärs bort (Fobo [online] 2014-10-07).

Om tidigast 5-10 år (efter att handlingsplanen utvärderats och ev. reviderats) kan det bli aktuellt att börja odla i kålgården söder om gårdsmiljön. Då skulle en mindre humleodling kunna placeras inom kålgården.

Hägnader och grindar

Bakgrund

Beteckningar som kålgård, trädgård och humlegård innehåller efterleden -gård, vilket syftar på att de var inhägnade områden, inhägnade för att stänga djuren ute (ämnet diskuteras ingående i Lundquist, 2000, s. 39ff). Om djur som fördes in i ladugårdarna i Äskhult via laret råkade smita, vad höll dem då borta från odlingarna? Mindre djur, t.ex. höns, fick sannolikt ströva fritt på laret och mellan husen, men hur hölls de borta från det nysådda köksväxtlandet och andra känsliga ställen? Det är troligt att gårdsmiljön i Äskhult historiskt inte var så öppen som idag, utan innehöll ett flertal hägnader och grindar.

På storskifteskartan ser vi kålgårdarna och Jönsas trädgård färglagda i grönt, till skillnad från laret och det övriga området mellan husen som är brunt. Vad var det egentligen som markerade kålgårdarnas exakta utbredning? Fanns det trähägnader som komplement till stenmurarna, var löpte de i så fall, hur såg de ut, och hur såg ingången till kålgårdarna och trädgården ut? Uppmätningen från år 1980 (figur 15), och även fotografier från denna dokumentation, visar hägnader bland annat ungefär där gränsen för Bengts kålgård gick. När sattes dessa hägnader upp, och stämmer några med hur det troligen såg ut omkring år 1800?

Det finns exempel från Halland på att även mullbänkarna hägnades in. Vid Hallandsgården på Skansen har man gjort en sådan hägnad, och liknande exempel finns på Fredriksdal i Helsingborg. Är det troligt att mullbänkarna på Äskhult varit inhägnade, och hur såg i så fall dessa hägnader ut?

I till exempel Blekinge lades många stenmurar under slutet av 1800-talet (Persson & Steinbach, 2001, s. 13-14), men i trakterna kring Äskhult verkar de ha varit vanliga redan under 1700-talet (Nyman-Nilsson, 1995, s. 47-48). Det finns dock förmodligen yngre stenmurar i byn också. Frågan är om det går att klargöra hur gamla de olika stenmurarna i byn är? Och är det sannolikt att några stenmurar kompletterades med ris ovanpå, för att ytterligare minska risken att djur tog sig in? Kan det ha gjorts trots att det fanns sten i överflöd?

Stenmurarna i Äskhults gårdsmiljö får vanligen någon eller några skador varje år (Bergqvist, muntligen, 2014-09-25). Oftast beror det på att barn klättrar på murarna så att enstaka stenar rasar ned. I år, 2014, har skadorna blivit ovanligt stora på stenmuren runt Jönsas trädgård. Kanske är det en älg som orsakat dem.

Mål

- Att besökare ska få en större förståelse än idag för bymiljöns uppdelning och vilka olika områden med olika funktioner som fanns inom byn vid tiden för storskiftet 1825-27.
- Att det ska vara möjligt att ha fler djur i gårdsmiljön utan risk att de förstör odlingarna.
- Att barn som besöker Äskhult inte ska klättra på stenmurarna och riskera att skada sig.

Åtgärdsförslag

Engångsåtgärder:

Dokumentera hur hägnader och grindar i gårdsmiljön sett ut i den här delen av Halland, och redogör för hur det är troligt att de såg ut, samt hur de löpte, i just Äskhults by före storskiftet. Obs! Detta gäller även eventuella hägnader runt mullbänkar.

Sätt upp hägnader och grindar i gårdsmiljön, så som det är troligt att det såg ut.

Ovanstående skulle förhoppningsvis kunna genomföras som ett examensarbete/projektarbete vid Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, där det bland annat finns ett kandidatprogram som heter *Trädgårdens och landskapsvårdens hantverk*.

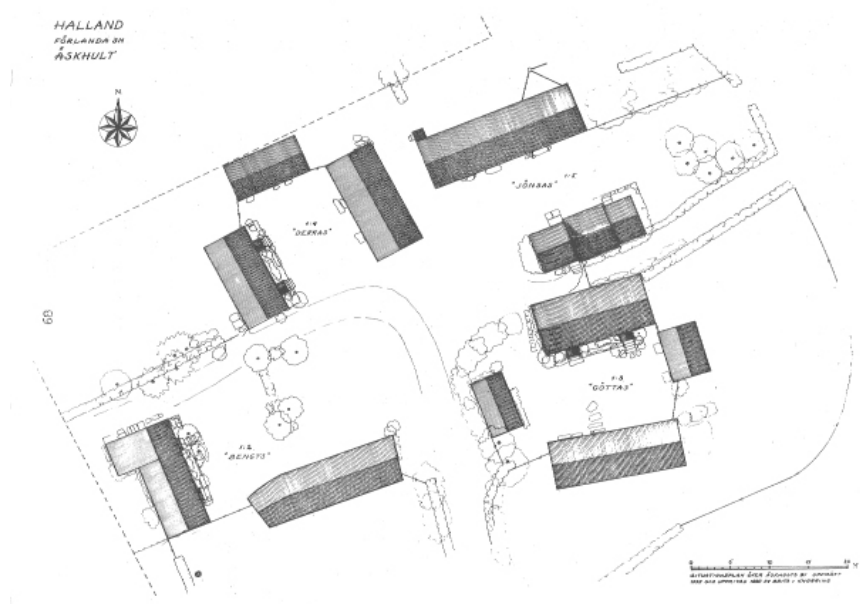
Kontinuerlig skötsel:

Stenmurarna ses över 1-2 gånger årligen, förslagsvis en gång under tidig vår och en efter odlings-säsongen. Större skador lagas tills vidare med hjälp av hästdragen griplastarvagn, vilken använts tidigare på Äskhult för detta syfte.

Eventuella trähägnader som sätts upp kommer att behöva kontinuerlig skötsel, vilket måste tas med i beräkningen av det framtida skötselbehovet. Översyn av hägnader kan framförallt göras under lågsäsongen.

Övrigt:

Alla barngrupper som besöker Äskhult får en kort "säkerhetsgenomgång", där man bland annat informerar om faran med att klättra på stenmurar.

Figur 15. Brita von Knorrings uppmätning från 1980 visar ett flertal hägnader som inte finns idag. Vilka av dessa hägnader överensstämmer med hur det sannolikt såg ut före storskiftet 1825?

Kulturreliktväxter

Beskrivning

Med kulturreliktväxter menas växter som står kvar efter tidigare odling på platsen (eller i närheten), och som inte odlas längre men ändå har överlevt. Kulturreliktväxter har egentligen blivit ett uppmärksammat och helt vedertaget begrepp först under de senaste fem åren. En plats där man redan under flera år arbetat för att skydda kulturreliktväxterna är Hammershus på Bornholm.

Under det här arbetet har det inte gjorts någon noggrann inventering av vildväxande örter i Äskhults gårdsmiljö, varför det är ganska oklart vad det finns för reliktväxter. Både såpnejlika (*Saponaria officinalis*), kirskål (*Aegopodium podagraria*) och faktiskt möjligen även brännässla (*Urtica dioica*) skulle dock kunna betraktas som reliktväxter. Skelört är en annan växt som kan finnas i gårdsmiljön, och som skulle kunna vara kvarstående efter odling. Särskilt intressant blir det med tanke på att prosten S.P. Bexell betecknar dessa fyra växter som "odlade nyttoväxter" i sin sammanfattning av 1700-talsskribenterna Lars Montin och Pehr Osbecks arbeten (Nyman-Nilsson, 1995, s. 43).

Såpnejlika, kirskål och brännässla är växter som vi inte vill ha i köksväxtodlingarna eller mullbänkarna i Äskhult, även om de idag finns även där på sina håll. Däremot kan man försöka att inte enbart betrakta dem som ogräs utan se till att de finns på väl avgränsade platser i gårdsmiljön där de kan bidra till att berätta en historia. Begreppet odling i relation till brännässla innebar sannolikt inte att växten fanns i en organiserad odling i kålhagen, utan att man tillät den frodas på någon begränsad plats, för att kunna slå den, torka den och använda som vinterfoder till djuren eller för annat ändamål.

Mål

Att eventuella kulturreliktväxter i eller i närheten av gårdsmiljön vårdas i enlighet med de riktlinjer som tagits fram av NordGen (Andréasson et al, 2013).

Allt gårdsmiljön inte är alltför välstädat, utan att det finns mindre zoner där kulturreliktväxter tillåts växa. Det ger också ett mer historiskt trovärdigt intryck att det är lite mindre välstädat i gårdsmiljön.

Åtgärdsförslag

Inventera vildväxande örter i gårdsmiljön och i gårdsmiljöns närhet, med avseende på möjliga kulturreliktväxter.

Slå inte rutinmässigt alla gräsytor rätt av, utan håll utsikt efter möjliga kulturreliktväxter och bevara dem på begränsade ytor. En faktor i Äskhult är att träet i byggnaderna mår bäst av att ha så lite växlighet som möjligt nära sig. Stenmurar eller ställen där husgrunden är lite högre är därför lämpligare platser att lämna några plantor än där de står direkt mot träet.

Kålgårdar och köksväxter

Bakgrund

I Äskhult fanns vid storskiftet 1825-27 fyra stycken kålgårdar i direkt anslutning till gårdarna. Den största var Bengts, som låg i sydvästra delen av byn. Vid Bengts fanns även en liten kålgård, "Nordre Kålgård", norr om ett hus som inte finns kvar idag. Väster om Derras låg en kålgård som hörde till denna gård, och söder om Göttas fanns den "Lilla Kålgården". En större kålgård i sluttningen söder om byn tillföll Göttas vid storskiftet.

'Johannes Kålgård'
(Tillhörde Derras)

'Nordre Kålgård'
(Tillhörde Bengts)

'Bengts Kålgård'

Figur 16. Storskifteskartan 1825 visar fyra områden med beteckningen kålgård i direkt anslutning till gårdarna, samt en i sluttningen söder om byn (*Charta öfwer Inägorne till Kronoskatte-Hemanet Stora Äskhult ...upprättad År 1825*, Lantmäteriet, Lantmäterimyndigheternas arkiv, 13-FÖR-22).

Agrarhistoriker Karin Hallgrens studier av historiska kartor och Hallands landsbeskrivning (Hallgren 2008; Hallgren 2011), visar att det sannolikt fanns en mångfunktionalitet i de olika mindre odlingsytor som fanns i byarna före skiftena; det vill säga trädgårdarna, kålgårdarna, humlegårdarna och så vidare. I det som kallades kålgård kunde det mycket väl finnas både träd och humle, och trädgården behövde inte enbart innehålla träd (Hallgren, 2011, s. 60).

Huruvida det fanns träd i Äskhults kålgårdar vid storskiftet 1825 framgår inte av skifteshandlingarna, men vid laga skiftet 1864 fanns det fruktträd i båda Bengts kålgårdar, och sannolikt även i kålgården vid Derras och i Göttas lilla kålgård (Nyman-Nilsson, 1995, s. 60-61).

Karin Hallgren skriver vidare att kålgårdarna även kunde innehålla gräsytor. En möjlig förklaring, skriver Hallgren, kan vara att all mark innanför hägnaden inte var lämplig för köksväxtodling, alternativt att köksväxtodlingarnas storlek varierade över åren, och att höskörd togs av den gräsväxt som fanns på expansionsytorna. Ett tredje alternativ är att det var ett lämpligt sätt att slå samman två produktionsformer med liknande krav. Både gräsproduktionen och köksväxtodlingen fyllde viktiga funktioner, de krävde betesfredning och var lämpliga att bedriva på samma jordmån (Hallgren, 2011, s. 61-62).

Hur som helst verkar det vara historiskt korrekt med en köksväxtodling i en mindre del av kålgården, som det ser ut i Äskhult idag. I Bengts Kålgård öppnades en odlingsyta upp för ca 20 år sedan, och även i Lilla Kålgården har en odlingsyta öppnats upp under senare år. Här har odlats äldre sorter av köksväxter, vilka har sålts i samband med den årliga skördemarknaden. För drygt ett år sedan omformades odlingsytorna och fick tre upphöjda bäddar, vilka skulle brukas enligt växtföljden:

År 1. kål och sallad

År 2. lök och rotfrukter

År 3. ärter och bönor.

Mellan odlingsbäddarna skulle läggas flis (Tollin, 2013, s. 93), men det gjordes aldrig. Idag är gångarna mellan bäddarna fulla av gräs. Odlingsbäddarna i Bengts kålgård lades om med maskin, och uppges ha hållit sig relativt bra, även om gräset växer in i bäddarna från gångarna (Bergqvist, muntligen, 2014-09-18). I Göttas grävdes landet om för hand, och där har det inte hållit sig lika bra. I Göttas finns dessutom en del kirskaål.

Mål

- Att det som odlas i kålgårdarna så långt det är möjligt ska vara sådant som med stor sannolikhet odlades på Äskhult eller i byns närhet före storskiftet 1825-27.

- Att de olika kålgårdarna utgör hypoteser som visar hur köksväxtodlingar kan ha sett ut och brukats i dessa trakter vid tiden för storskiftet 1825-27.

- Att de köksväxter som odlas i Äskhult kommer till användning i den publika verksamheten, till exempel i kaféverksamheten, och att försäljningen vid skördemarknaden på hösten kan öka.

Åtgärdsförslag

Arbeta vidare med att på ett eller annat sätt göra Äskhult till en resurs i det nationella arbetet med att bevara kulturväxter, vilket drivs av Programmet för Odlad Mångfald, POM. Diskussioner har initierats med samordnare Eva Jansson. Se vidare avsnittet "Kan Äskhult bli en resurs i det nationella arbetet med att bevara kulturväxter?".

Prioritet 2:

Bengts kålgård (Bengts Kåhlgård)

- Bruka tills vidare ytan för köksväxtodling som senaste året, i tre bäddar. Ändra dock växtföljden (inofficiellt) till sex år, eller åtminstone fyra, inom de tre bäddarna. Detta är mer hållbart i längden. Främst är det kål som bör odlas med längre intervall mellan gångerna.
- Mellan odlingsbäddarna stampade jordgångar som hålls fria från ogräs.
- Använd i första hand fröer som fås genom Programmet för Odlad Mångfald eller Sesam.
- Se odlingsytan och sättet att bruka som en hypotes; om nya rön framkommer, eller om brukandet visar sig orimligt krångligt - överväg att lägga om odlingen.
- Analysera hägnadernas sträckning vid storskiftet 1825-27, och rekonstruera dessa (se avsnittet Hägnader och grindar).
- Förnygra fruktträden inom kålgården enligt särskild skötselplan för fruktträd (se avsnittet Trädgård och fruktträd).
- Placera en mindre humleodling inom kålgården. Använd sticklingar från befintliga plantor (se avsnittet Humle).

Göttas lilla kålgård (Lilla Kåhlgården)

- Att få bort kirskalet från odlingsytan har högsta prioritet. Här gäller det att gräva, gräva, gräva, och att inte lägga de bortgrävda rötterna i kompost/gödselhögen.
- Odlingsytan "jämnas ut" och delas in i fyra kvadrater som brukas med en växtföljd enligt ovan. I den fjärde kvadraten odlas perenna växter. Mellan odlingsbäddarna stampade jordgångar.
- Använd i första hand fröer som fås genom Programmet för Odlad Mångfald och Sesam.
- Se odlingsytan och sättet att bruka som en hypotes; om nya rön framkommer, eller om brukandet visar sig orimligt krångligt - överväg att lägga om odlingen.
- Analysera hägnadernas sträckning vid storskiftet 1825-27, och rekonstruera dessa.
- Humlen vårdas enligt beskrivning under avsnittet Humle.

Prioritet 3:

Bengts lilla kålgård (Nordre kåhlgård)

Att återskapa den lilla kålgården vid Bengts är inte självklart eftersom dess sammanhang - huset som den låg i anslutning till - inte finns längre. Kålgården kunna vara ett lämpligt ställe att se vad en utgrävning kan ge. Detta diskuteras under rubriken "Arkeologiska utgrävningar".

Göttas stora kålgård (Kåhlgården)

Rekonstruktion (inte aktuell förrän i senare skede, dvs tidigast om fem-tio år):

- Analysera hägnadernas sträckning vid storskiftet 1825-27, och rekonstruera dessa.
- Inom kålgården kan planteras humle. Detta är den kålgård där humlerötter nämns år 1825 (Nyman-Nilsson, e-post, 2014-09-30; skifteshandlingar 1825, s. 7).

Derras kålgård (Johannes Kåhlgård)

- Arkeologisk undersökning? Konsultera trädgårdsarkeolog.

Jönsas kålhage

Kålhagen norr om Jönsas ladugård anlades först efter storskiftet 1825, och någon rekonstruktion är därmed inte aktuell. Det är mycket möjligt att köksväxter odlades inom Jönsas trädgård istället, men detta bör inte göras i det här första skedet. Låt trädgården få innehålla enbart träd tills vidare, och låt kålhagen fungera som beteshage.

Laret

Beskrivning

Laret kallas den öppna ytan i mitten av Äskhult som ibland omnämns som bytorget (Sundin et al, 2009, s. 8). Beteckningen "laret" härrör av att platsen inte var stensatt och marken därför blev lerig. Laret ligger i mötet mellan de fyra vägarna/gatorna, men dess exakta utbredning går egentligen inte att fastställa. På laret hölls bystämman i maj, åtminstone om det var vackert väder. Här kunde byborna också samlas efter söndagens kyrkbesök för att prata en stund, medan barnen lekte (Larsson, 1995, s. 42-43).

Laret har nyligen belagts med grus, just för att det tidigare var så lerigt. Att det blev så blött ledde till problem för byggnaderna, framförallt Derras ladugård som "satte sig".

Figur 17. Den markbeläggning som nyligen lagts på laret är ganska iögonfallande i den historiska miljön.

Mål

- Att området ska vara väl dränerat, vilket underlättar både för besökare och för personalen i Äskhult, samtidigt som det är det bästa för byggnaderna.
- Att den moderna markbeläggningen ska synas så lite som möjligt.

Åtgärdsförslag

Låt gräset växa in i den grusade ytan.

Lägg eventuellt ett tunt lager av ett mer finkornigt material över, med en brunare ton. Diskuteras!

Linodling

Beskrivning

Linodling, och beredning av lin, har historiskt varit av stor betydelse i Äskhult. Kanske var produktionen och försäljningen av textilier det som gav de största inkomsterna för byborna under 1700-talet och delar av 1800-talet. Stig R. Larsson har skrivit lite om detta (Larsson, 1995, s. 42). Pablo Wiking-Faria nämner vilken information bouppteckningarna kan ge i frågan (2013, s. 170ff.) och även Britta Nyström lyfter ämnet i sin artikel om Allmogens seder och bruk (Nyström, 2013, s. 184). En mer genomlysande beskrivning av linets betydelse i Äskhult återstår emellertid att göra. Den som verkar ha studerat ämnet mest, men ännu inte nedtecknat något, är Kurt Ahlquist, tidigare anställd som gårdskarl i Äskhult. I sammanhanget kan nämnas att området söder om Bengts kålgård kallas för Blekebacken på kartan från 1825. Namn som Blekehagen och Blekebacken användes för platser där linet lades ut för att blekas i solen.

Under de senaste åren har personalen på Äskhult försökt ha en mindre linodling i närheten av bytomten, och målet har varit att linet skulle användas i den pedagogiska verksamheten. Skötseln av odlingen har dock inte fungerat, kanske för att ingen haft det direkta ansvaret för den, och linet har bara använts i liten omfattning i verksamheten. I år, 2014, odlades därför linet bara i en mycket liten odlingsbädd väster om Bengts manhus (Bergqvist, muntligen, 25 sep 2014).

Mål

- Att linets betydelse historiskt i Äskhult lyfts fram mer än idag, både fysiskt i gårdsmiljön och genom att dess historia nedtecknas.
- Att lin odlas på större yta än idag, och att stor del av det odlade används i pedagogisk verksamhet.

Åtgärdsförslag

Se över resurs- och ansvarsfördelningen på Äskhult, för att bland annat kunna odla en större areal lin framöver. Linodlingen kräver en kontinuerlig ogrärensning som inte fungerar idag. Linet kan förslagsvis odlas i åkern väster om Bengts till att börja med, och tas med i jordbrukets växtföljd.

Genomför studie om linodlingen i Äskhult; till exempel rörande vilka inkomster linodlingen gav, vilka redskap som användes för odling och för beredning, vilka textilier som framställdes, vilka som arbetade med odlingen och med textilframställningen. Om möjligt bör den också försöka svara på hur stora odlingarna kan ha varit arealmässigt vid Äskhult och var de kan ha legat, samt hur de passades in i jordbrukets växtföljd. Karin Viklund, professor i arkeologi, är en av dem som studerat linets historia (Viklund 2012). Hennes studie skulle kunna hjälpa till att placera linodlingen på Äskhult i ett större historiskt sammanhang. Kurt Ahlquist bör antingen utföra eller involveras i arbetet.

Undersök möjligheten att få avsättning för lin hos textilhantverkare i trakten. Dessa skulle sedan kunna sälja sina alster i Äskhult.

Det lin som eventuellt blir över måste dras upp under senhösten, eftersom det bryts ned så långsamt om det plöjs ned i jorden.

Mullbänkar

Beskrivning

Vid vart och ett av manhusen i Äskhult finns en mullbänk. Under det här projektet har dessa inventerats och informationen finns sammanställd i vårdprogrammet (se respektive gård).

Ett pollenprov togs år 2004 i den översta decimetern av Derras mullbänk. Provet kan dock inte ge några tillförlitliga svar om vilka växter som funnits i mullbänken historiskt. Det är inte heller någon poäng med att ta ytterligare prover, till exempel makrofossilprov, eftersom möjligheten att få fram intressant information är minimal (Andréasson, e-post, 2014-09-09; Heimdahl, muntligen, 2014-09-24).

Mullbänkarna sköts idag av guiderna, och växtligheten i dem är av varierande skick och form. I Bengts har smultron tagit över en stor del av ytan. Vid Derras har fingerborgsblommorna frösått sig över hela mullbänken. Mullbänken vid Jönsas är välkött närmast ingången, men i öster har kirskålen tagit över. I Göttas mullbänk, som ger ett ganska rörigt intryck, finns både såpnejlika och kirskål, och växterna mår generellt inte så bra.

Mål

- Att mullbänkarna har undersökts så långt det är möjligt med avseende på intressanta arkeologiska lämningar, till exempel makrofossil, innan några andra åtgärder genomförs. Detta mål har redan uppfyllts.

- Att det finns särskilda planer att följa när det gäller vilka växter som ska finnas i respektive mullbänk.

- Att mullbänkarna har olika karaktärer, vilka överensstämmer med den tid som var och en av manbyggnaderna speglar. Konceptet följer *Pedagogiskt- och publikt utvecklingsprogram 2007-2014* och överensstämmer med en idé som lades fram av Maria Nyman-Nilsson 1995 (Nyman-Nilsson, 1995, s. 86).

Att växterna i samtliga mullbänkar mår bra, och att ogräs kontinuerligt rensas bort.

Åtgärdsförslag

Planer tas fram för vad som ska finnas i respektive mullbänk och hur dessa ska skötas. Detta bör kunna göras som ett examensarbete inom till exempel trädgårdsingenjörsprogrammet, SLU Alnarp. Vid framtagandet av ett förslag tas följande i beaktande:

1. Inventeringen som gjorts under arbetet med den här handlingsplanen. Växter som har ett dokumenterat, eller sannolikt, äldre ursprung på platsen får inte föras bort från Äskhult, men kan möjligen flyttas till andra platser inom området.

2. Det kan finnas skäl att föra in nytt växtmaterial, men i så fall ska det vara sådant som funnits i trakten vid den specifika tidsperioden. Mest sannolika sättet att finna sådant växtmaterial är genom Programmet för Odlad Mångfald, med vilka samtal har initierats.

3. Tidsperioder som de olika mullbänkarna ska spegla (i enlighet med *Pedagogiskt- och publikt utvecklingsprogram 2007-2014*):

Bengts: sekelskiftet 1900

Göttas: Ca 1850

Jönsas: Tidigt 1800-tal, före storskiftet 1825

Derras: Ca 1825-1840

4. Det är inte säkert att man någonsin haft särskilt många olika sorters växter i mullbänkarna vid dessa gårdar, men förmodligen fler år 1900 än år 1800. Fokus bör också ha gått från växter med någon form av nyttig funktion (mat, krydda, läkeväxt, bifoder etc) vid sekelskiftet 1800 mot enskilda växter med ren prydnadsfunktion vid sekelskiftet 1900. Vid framtagande av förslaget ska den senaste trädgårdshistoriska forskningen inom området tas i beaktande.

5. Mullbänkarnas placering, med avseende på väderstreck. Göttas mullbänk mot söder blir lätt torr, medan Jönsas i princip inte nås av solen. Derras mullbänk har, åtminstone tidigare, varit för fuktig för att vissa växter ska trivas. Om hänsyn tas till växternas ståndort kommer skötseln att underlättas.

När planerna tagits fram grävs alla fyra mullbänkarna om, gödslas och växterna omplanteras/nyplanteras. Vid Göttas, och möjligen även Jönsas, krävs särskilda insatser för att få bort kirskalet och såpnejliken från mullbänken.

Figur 18. I mullbänken vid Bengts har smultron och en nyponros tagit över stor del av ytan.

Figur 19. I Göttas mullbänk, som ger ett ganska rörigt intryck, finns både såpnejlika och kirskalet, och växterna mår generellt inte så bra.

Figur 20. Vid Derras har fingerborgsblommorna frösatt sig över hela mullbänken.

Figur 21. Mullbänken vid Jönsas är välkött nära ingången, men i öster har kirskalet tagit över.

Potatisodling

Beskrivning

Det verkar som om allmogen i närheten av Äskhult började odla potatis på 1770-talet. Anders Gustaf Barchaeus skrev år 1773 angående Tjolöholm i Fjärås socken att "Med *Potatoes*-planteringen har Allmogen här allmennel. begynt; det skedde i synnerhet i fjol. Mästa planteringen sker på vall. Altsammans har varit dem förut aldeles obekant. De räkna att få 20:de kornet efter sådan plantering" (Barchaeus 1924 [1773], s. 43). Det måste tilläggas att det inte har gjorts några undersökningar angående hur mycket allmogens direkta kopplingar till godset påverkade när de började odla potatis. Potatis kan ha börjat odlas både lite tidigare och lite senare i Äskhult, men sannolikt runt 1770-talet.

De sorter som idag odlas på Äskhult togs dit efter förslag av Elisabeth Jörgensen 2008. Det är alla lantsorter. Många kan inte dateras men är sannolikt åtminstone från 1800-talet. De flesta är dock sorter som odlades längre norrut i Sverige.

I år, 2014, odlades potatisen i Äskhult ett par hundra meter sydväst om gårdsmiljön. Tidigare har den odlats närmare byn, väster om Bengts manhus. Bedömningen gjordes i år att jorden var bättre i sluttningen längre bort. Flytten av odlingen har dock gjort att det varit svårare för guiderna att hjälpa till med ogräsrensningen. Problemen med att ta hand om odlingen gjorde att skörden i det närmaste blev obefintlig i år.

<u>Odlas idag i Äskhult:</u>	<u>Fungerar så här på platsen:</u>	<u>Något om sorten (Veteläinen (red. 2001):</u>
Aeggeblomme	Mycket bra	Dansk sort med okänt ursprung. Skulle kunna vara identisk med ett par andra sorter som kom till Danmark på 1860- respektive 1870-talet (från Tyskland och England). Mottaglig för bland annat bladmögel, men motståndskraftig mot rostringar.
Blå mandel	Ganska bra	Oklart hur gammal. Odlades främst i Västerbotten, Norrbotten och Lappland. Lär ha varit den vanligaste potatisen i detta område innan den gulskaliga Mandel infördes vid slutet av 1800-talet. Testresultat för sjukdomar saknas.
Lange röde	Ganska bra	Dansk sort med okänt ursprung, men nämnd år 1772. Resistent mot skorv, men mottaglig för bland annat rostringar.
Leksands vit	Bra	Antas härstamma från Jonas Alströmers import på 1720-talet, och lär ha odlats på hans gård utanför Alingsås. Odlades allmänt i

Rättviks röd	Ganska bra (?)	Dalarna. Mycket mottaglig för bladmögel, brunröta och krussjuka. Motståndskraftig mot skorv och rostringar. Antas härstamma från Jonas Alströmers import på 1720-talet. Odlades allmänt i Dalarna, och under ett annat namn i norra Karelen, Finland. Mottaglig för bladmögel, brunröta och krussjuka. Motståndskraftig mot skorv, rostringar och Fusarium.
Röda krokare	Mycket dåligt	Odlades främst i Jämtland samt i mindre omfattning i Värmland, Dalarna och Västerbotten. Mycket mottaglig för bladmögel och virus men motståndskraftig mot rostringar. Goda lagringsegenskaper.
Rödbrokig svensk	Ganska bra (?)	Oklart hur gammal. Har bara odlats i begränsad omfattning, och främst i Småland. Mycket mottaglig för bladmögel, brunröta och krussjuka. Motståndskraftig mot rostringar och Fusarium (svamp, problem vid lagring).

Mål

- Att sorterna som odlas ska vara sådana som kan ha odlats på Äskhult före skiftet 1825, eller åtminstone så nära efter skiftet som möjligt.
- Att skörden ska bli god och potatis ska kunna säljas vid höstens skördemarknad.

Åtgärdsförslag

Se till att en person har det fulla ansvaret för, och tid att arbeta med, potatisodlingens alla moment. Om denna person kan försvinna från gårdsmiljön under kortare stunder utan att det orsakar problem gör det inget om potatisen odlas ett par hundra meter bort.

Se till att potatisen kommer i jorden i början av maj. Då hinner man ta bort blasten innan bladmögel kommer, vilket är viktigt för de här gamla lantsorterna som ofta är mottagliga för bladmögel.

Byt ut någon eller några sorter mot sådana som har ett mer lokalt ursprung och som kan fungera bättre på platsen. I första hand kan Röda krokare bytas ut mot Blå Dalsland, en gammal lantsort som varit mycket vanlig i Dalsland, Värmland, Bohuslän och angränsande landskap (Veteläinen (red.) 2001, s. 150). Nolor (Gammal svensk Röd) har odlats i Äskhult (Nyman-Nilsson, muntligen) och bör införas. Leksands vit och Rättviks röd är dokumenterat gamla och har primitiva utseenden. Dessa två sorter bör fortsätta att odlas.

Placera, om möjligt, potatislandet nära bytomten, åtminstone så länge arbetsfördelningen och personalresurserna ser ut som nu. Tillämpa minst fyraårig växtföljd för att undvika sjukdomar.

Spansk skogssnigel

Beskrivning

Den spanska skogssnigeln, *Arion Lusitanicus*, även kallad mördarsnigel, finns idag i Äskhult. Anledningen till att komposthögen som tidigare låg i Bengts kålgård har tagits bort är att den blev en förökningsplats för sniglarna, och att det blev ett stort problem eftersom köksväxtodlingen låg så nära. Nu har högen flyttats till öster om Göttas lada. Tyvärr är det inte en långsiktig lösning, sniglarna finns ju fortfarande i komposten och inom området. Det som gäller är att försöka minska antalet spanska skogssniglar, eller åtminstone att se till att de inte befinner sig i köksväxtodlingarna, inte minst för att grönsakerna som odlas ska kunna säljas. Mördarsniglar kan nämligen sprida e-coli, och grönsaker med slemspår bör därför inte ätas (Mördarsnigeln.se [online] 2014-09-29).

Mål

- Att få bort de spanska skogssniglarna, alternativt att hålla dem borta från köksväxterna.

Åtgärdsförslag

Det mest naturliga sättet att få bort mördarsniglarna vore att se till att de äts upp av något annat djur, men då är myskankor i stort sett det enda alternativet. Myskankor omnämns visserligen i Linnés skånska resa år 1749 (Svenska lanthönsklubben [online], 2014-09-29), och svensk myskanka, vilket är ett samlingsnamn på äldre stammar som togs tillvara på 1980-talet och nu bevaras i genbanker, betraktas som lantras. Sannolikheten för att det fanns myskankor i Äskhult före storskiftet 1825 är dock inte så stor, så denna fråga tål att diskuteras. Ankor ger ju även upphov till en del bajs...

Andra bekämpningssätt och förebyggande åtgärder:

Gå en runda i gårdsmiljön så tidigt som möjligt på morgonen och plocka sniglar. Ett någorlunda skonsamt sätt att ta död på dem är att klippa av dem bakom huvudet med en sekator eller häcksax. Bäst är egentligen att gå rundan i skymningen, men då är det ju oftast inte någon som arbetar i Äskhult. Kontrollera noga att det verkligen är spanska skogssniglar, och inte andra släkten eller arter! Spansk skogssnigel kan bli mellan 8-13 cm lång. Färgen kan variera, men är oftast rödbrun eller mörkbrun, och den har mycket slem, oftast mer än andra sniglar. Den förväxlas lätt med till exempel brun åkersnigel, *agriolimax agrestis*.

Se till att sniglarna inte förökar sig i komposten. Ta död på de som redan finns där, och hindra sedan nya sniglar att ta sig dit, antingen genom en barriär av kalk (måste förnyas när det regnat) eller ett elstängsel.

Barriär runt kökslanden av t.ex. aska eller stenmjöl. Måste förnyas när det regnat.

Vattna hellre grönsakerna på morgonen än på eftermiddagen/kvällen så länge sniglarna finns kvar - eftersom sniglar trivs där det är fuktigt.

Undvik att få in fler snigelagg genom att hålla nya växter i karantän innan de placeras ut.

Stenbeläggningar på gårdsplaner

Beskrivning

Alla fyra gårdarnas gårdsplaner är i större eller mindre utsträckning belagda med ojämn natursten i varierande storlekar upp till cirka en meter i diameter. Stenbeläggningarna har lite olika karaktärer: Vid Derras är hela gårdsplanen belagd med sten. Även Jönsas har ett stort stenbelagt område, och stenarna bildar en vacker solfjäderform vid ingången till manhuset. Vid Bengts bildar de en slags stig mellan manhuset och ladugården, och vid Göttas markerar stenarna de både ingångarna till manhuset, samt löper längs större delen av ladugårdens norra sida.

Dessa stenbeläggningar var nästan helt övervuxna för några år sedan, då Kurt Ahlquist grävde bort grästuvorna så att stenarna blev ordentligt synliga. Idag körs gräset mellan stenarna med trimmer en gång om året, i samband med att hela gårdsmiljön trimmas inför midsommar. I övrigt görs för tillfället ingenting för stenbeläggningarna, men gräset har inte vuxit över stenarna särskilt mycket, trots att slitaget på gårdsplanerna inte är så stort.

Mål

Att stenbeläggningen ska vara väl synlig, liksom idag.

Åtgärdsförslag

Sopa stenbeläggningarna ett par gånger per säsong, för att det ska finnas så lite mull som möjligt där gräs och andra växter kan etablera sig. Mest effektivt om det görs när det är torrt.

Fortsätt köra med trimmer en gång om året.

Vid ett tillfälle per år, förslagsvis under lågsäsongen, görs en större översyn av stenbeläggningarna. Gräv fram stenar som blivit helt eller delvis övertorvade.

Figur 22. Utanför ingången till Jönsas manhus är stenarna utlagda som en solfjäder. Foto: 15 juni 2014.

Trädgård, fruktträd och bärbuskar

Beskrivning

En trädgård, det vill säga en inhägnad med fruktträd, har funnits vid Jönsas åtminstone sedan tiden för storskiftet 1825-27. Idag står det ett flertal äppleträd i detta område. Vad det är för sorter har inte kunnat bestämmas med säkerhet eftersom träden är gamla och skröpliga, och frukterna inte utvecklas särskilt bra (Eskilsson, muntligen, 3 sep 2014). Vissa av träden kan vara vildapel som flyttats in i trädgården vid någon tidpunkt. År 2013 planterades två nya träd i Jönsas trädgård. Det var sorterna 'Ribston' och 'Citronäpple', vilka båda sannolikt härrör från 1700-talet. Endast ett av dessa nya träd är vid liv.

Som nämnts tidigare visar agrarhistoriker Karin Hallgrens studier av historiska kartor och Hallands landsbeskrivning (Hallgren 2008; Hallgren 2011), att det sannolikt fanns en mångfunktionalitet i de olika mindre odlingsytorna som fanns vid byarna före skiftena, det vill säga trädgårdarna, kålgårdarna, humlegårdarna och så vidare. I det som kallades kålgård kunde det mycket väl finnas både träd och humle, och trädgården behövde inte enbart innehålla träd (Hallgren, 2011, s. 60). Vilka kriterierna var för att ett område skulle räknas som trädgård är oklart. "Kanske behövde fruktträden vara ympade, kanske skulle det finnas prydnadsväxter och gångar. Man kan också ha ansett att fruktträden skulle dominera" (Hallgren, 2011, s. 60).

Vi kan alltså konstatera att det område i Äskhult som vid storskiftet 1825 kallades för Trädgård, alltså Jönsas trädgård, inte alls enbart behöver ha innehållit träd. I och med att Jönsas trädgård var den enda mindre odlingsyta som kom att tillhöra Jönsas efter storskiftet 1825-27 är det tvärtom troligt att det även odlades köksväxter inom hägnaden, åtminstone fram till att man tog upp kålgården norr om ladugården, den som syns på laga skifteskartan från år 1864. År 1995 fanns det krusbärsbuskar inom området, vilket visar på en flerkunktionalitet åtminstone i senare tid, men det är oklart hur gamla krusbärsbuskarna var (Nyman-Nilsson, 1995, s. 76). I det här läget, med köksväxtodlingar i både Bengts och Göttas kålgårdar, finns det emellertid ingen anledning att odla köksväxter eller ens bärbuskar i Jönsas trädgård, utan den kan få vara en ren fruktträdsodling i äng.

Skifteshandlingarna från Äskhult visar att det stod fruktträd i de områden som betecknades kålhagar (Nyman-Nilsson, 1995, s. 60-61). Idag finns det två äppleträd i Bengts kålgård, av äldre sorter men sannolikt inte planterade förrän på 1940- eller 50-talet.

Pehr Osbeck skrev år 1796 om trakterna kring Laholm att "Hos allmogem finner man på sina ställen goda fruktträd av både Päron och äplen. De goda dem och för öfrigt låter dem växa, utan att skära dem, hvar af händer at de bära ymnogt och stå i en hel mansålder om icke längre." (Osbeck, 1796, s. 45). Päron verkar ha varit relativt vanligt i Halland, men det finns överhuvudtaget inga uppgifter om att det förekommit päronträd i Äskhult (Nyman-Nilsson, 1995, s. 29).

Inom byn finns idag, utöver äppleträd, också några stenfrukter, bland annat sex krikon som står öster om Göttas manhus samt ett rotäktat plommonträd vid Göttas mullbänk.

Mål

- Att gamla träd får stå kvar så länge det är möjligt, men att fruktträdsbeståndet i gårdsmiljön som helhet förnygras så att dess överlevnad säkerställs.

- Att träden i Jönsas trädgård så långt det är möjligt ska sortbestämmas.
- Att eventuella inympade sorter med ursprung före skiftet 1825-27 (eller som är intressanta av andra skäl) ska finnas kvar i gårdsmiljön även framöver.
- Att Jönsas trädgård är en ren fruktträdsodling i äng, och att den har en "ålderdomligare" karaktär än Bengts kålgård.
- Att frukten som odlas på Äskhult ska komma till användning, t ex vid skördemarknaden på hösten.

Åtgärdsförslag

Sortbestämning

Ta ympkvistar från de gamla träden och se hur de utvecklas på nya stammar, helst fröstammar av vildapel. På så sätt skulle eventuellt fler träd kunna sortbestämmas, eller så skulle man få klarhet i om det är vildapel eller inte. Projektet har varit på tapeten tidigare, men blev då inte av. Pomolog Rolf Eskilsson har kontaktats under arbetet med den här handlingsplanen, och han är intresserad av att medverka.

"Trädgårdslöckan" (se storskifteskarta 1825) söder om byn borde på något sätt inkluderas i det här projektet. Har där funnits fruktträd? Finns det något/några kvar? I så fall borde man ta ympkvistar från dessa samtidigt som de tas från Jönsas trädgård.

Projektarbete(-n)

Projektet måste på något sätt dokumenteras för att det ska vara möjligt att i efterhand följa vilka insatser som gjorts när det gäller fruktträden på Äskhult. Förslagsvis skulle det kunna genomföras som ett projektarbete/examensarbete av en eller ett par elever vid Munkagårdsgymnasiet, där Rolf Eskilsson arbetade innan pensionen. Munkagårdsgymnasiet fungerar även som klonarkiv för fruktträd som samlats in genom Programmet för Odlad Mångfald.

Arbetet skulle kunna delas upp i tre delar; i del ett beskrivs hur fruktträdsodlingen sannolikt såg ut i dessa trakter omkring år 1800. Här skulle man kunna tänka sig att Allan Gunnarssons texter om fruktträdsodling i nordöstra Skåne samt Kjell Lundquist om Bondens trädgård skulle kunna utgöra ingångar till en mer allmän beskrivning, medan Osbeck (1796) och andra samtida källor, även arkivmaterial, kan användas för att beskriva situationen i Halland och Äskhult. Karin Hallgrens genomgång av historiska kartor och Hallands landsbeskrivning (Hallgren 2008; Hallgren 2011) utgör också en viktig utgångspunkt.

Den andra delen skulle vara mer praktisk och omfatta att ta ympkvistar från befintliga träd och se hur de utvecklas på yngre träd, lägga fram ett förslag på var och hur de ympade träden kan planteras i Äskhult (alternativt föreslå andra lämpliga sorter att införa).

Slutligen bör arbetet innehålla en skötselbeskrivning för fruktträden i Äskhult som utgår ifrån hur fruktträd sannolikt sköttes av allmogen i dessa trakter omkring år 1800. Pehr Osbeck skriver att träden gödslades, vilket bör innebära att man hade öppen jord närmast träden. Han skriver vidare att de inte beskars (Osbeck, 1796, s. 45). Detta kan vara ledtrådar.

Föryngring/nyplantering

Äpple:

Ympade träd i Jönsas trädgård som eventuellt visar sig vara intressanta sorter drivs upp och planteras på lämpliga ställen i gårdsmiljön (till exempel i Bengts kålgård).

Krikon:

Krikonen föryngras genom att rotskott sparas och tillåts växa till sig till buskage eller buskträd. Mellan stammarna bör det vara 2-2,5 meter. Gräset runt buskträden slås med lie.

Plommon:

Plommonet vid Göttas mullbänk föryngras genom att rotskott sparas och tillåts växa till sig till buskage eller buskträd.

Vinbär:

Vinbärsbusken i Bengts kålgård är inte nödvändigtvis särskilt gammal, men bör ändå bevaras. Busken förökas genom avläggare på våren eller sticklingar på hösten. De nya plantorna placeras i mer soligt läge inom kålgården. Blad angripna av larver (vinbärsstekel?) plockas bort i tidigt stadiet. Behöver bevakas ofta under ett par år eller så.

Övriga träd och buskar

Beskrivning

Med övriga träd och buskar avses här i princip alla utom fruktträden och vinbärsbuskarna. Det rör sig om björk (*Betula pendula*), ask (*Fraxinus excelsior*), rönn (*Sorbus aucuparia*), oxel (*Sorbus intermedia*) och alm (*Ulmus glabra*). Bland buskarna märks hassel (*Corylus avellana*), slån (*Prunus spinosa*), rönnspirea (*Sorbaria* sp.), snöbär (*Symphoricarpos albus*) och syrén (*Syringa vulgaris*).

En växt med stort symbolvärde i Äskhult är asken. Som många nedtecknare av Äskhults historia nämnt betyder förleden äske "askbestånd" eller "askdunge" (se t.ex. Tollin, 2013, s. 82). Flertalet av de askar som idag finns i gårdsmiljön topphamlades för ett tjugotal år sedan. Åtminstone vissa av dem bar spår av tidigare hamling (Nyman-Nilsson, 1995, s. 91). Vidare forskning i ämnet har visat att det sannolikt varit vanligare att träden i Äskhultsområdet hamlats nära marken, så att det bildats stubbskott, än att de topphamlats (Larsson, muntligen, 2014-07-09). Därför har nu nyligen beslut tagits att askarna i gårdsmiljön ska tas ned vid marken.

Det fanns troligen allmänt betydligt fler buskar i markerna kring Äskhult för 200 år sedan än idag. I stenrösen, längs stenmurar, och på andra platser där varken lien eller mulen kom åt kunde träd och buskar gro och växa till sig, och virket utnyttjades till bland annat stängsel, ved och snickeriarbeten (Larsson & Simonsson, 2013, s. 26). Detta innebär att lokalklimatet i gårdsmiljön sannolikt var mer gynnsamt än idag, för i de omgivande stenmurarna och kanske även i renarna som omgav byn växte troligen en ganska stor mängd buskar, vilka gav skydd och lä (Larsson, muntligen, 2014-07-09).

Syrénerna, som idag finns i ganska riklig mängd runt om i Äskhult, kan ha införts av Nils Brogren under 1900-talet (Nyman-Nilsson, muntligen).

Mål

Att träd och buskar (undantaget fruktträd och vissa bärande buskar) i gårdsmiljön ska hävdas i enlighet med rapporten *Skog, träd och buskar i Äskhult* (Larsson & Simonsson, 2013), vilket innebär:

- Att vedartade växter längs stenmurar och andra platser som är svårtillgängliga för lien och mulen, inte rutinmässigt ska röjas bort.
- Att träden och buskarna ska hävdas, och helst också användas, på ett sätt som är troligt att bönderna gjorde för 200 år sedan. Det handlar "om skörd och huggning av ris och hasselkäppar, lite grövre bitar till ved, stängsel- snickeri- och övrigt husbehovsvirke till byggnader och redskap samt huggning av timmer" (Larsson & Simonsson, 2013, s. 26).
- Att lokalklimatet vid köksväxtodlingarna ska vara gynnsamt genom att de till stora delar omgärdas av buskage i varierande höjd.

Åtgärdsförslag

Fortsätt källforskningen kring hur gårdsmiljön kan ha sett ut historiskt med avseende på andelen träd respektive buskar/buskage/skott.

Ta inte ned alla askar längs marken på en gång. Det är sannolikt att det också fanns en del högre träd i gårdsmiljön förr, även om de kanske inte hamlades. Träden bidrog till exempel med skugga, och kan ha fungerat som vårdträd, det vill säga platser där vättar och skyddsandar som rådde över gårdens väl och ve ansågs bo.

Tänk på att mycket askskott och andra buskage i stenmurarna kan bli ett problem eftersom växterna kan spränga sönder murarna. Buskagen/skotten måste därför hållas på en rimlig nivå.

Snöbär och rönnspirea tas bort, eftersom de inte fanns i Äskhult före skiftet.

Syrénhäcken vid Göttas tas bort, men övrig syrén i gårdsmiljön får stå kvar tills vidare. Även om syrén sannolikt är ett sentida inslag i Äskhult så kom den till Sverige på 1600-talet, och teoretiskt skulle den kunna ha kommit till Äskhult betydligt tidigare än 1900-talet. Den är alltså inte helt "fel" i miljön.

Bärande träd eller buskar, såsom hassel, gynnas inom kålgårdarna.

Hur mycket tid/resurser, och vilken kompetens, kommer behövas i framtiden för skötseln av gårdsmiljön?

Beskrivning

Idag är två personer anställda på sammanlagt en och en halv heltidstjänst för att restaurera och vårda Äskhults by, inkluderande det omgivande landskapet och gårdsmiljön. Utöver detta är tanken att de säsongsanställda guiderna ska hjälpa till med skötseln av kålgårdarna och mullbänkarna. Det senare fungerar dock dåligt. För några år sedan såg arbetsfördelningen ut ungefär så här (Carlsson, muntligen, 18 sep 2014):

En person arbetade på 75% med jordbruket

Externa entreprenörer hyrdes in på 75% för att arbeta med landskapet

En person arbetade på ca 50 % med skötsel av kålgårdar, mullbänkar etc.

Det verkar inte som om det totala antalet arbetade timmar var fler då än det är idag, men det verkar som om arbetet med gårdsmiljön fungerade bättre, sannolikt på grund av att det fanns en person som hade ansvar för arbetet med gårdsmiljön, och enbart för detta. Att både arbeta ute i landskapet och inne i byn, och att samtidigt arbetsleda personer utan kunskap om trädgårdsodling som ska arbeta med gårdsmiljön, är ingen lätt uppgift. Det finns anledning att se över om arbetsresurserna kan fördelas på ett mer effektivt sätt än idag, alternativt om det behövs mer resurser för att sköta gårdsmiljön.

Mål

- att en person har ansvar för att planera arbetet med gårdsmiljön, bestämma i vilken ordning projekt ska utföras och hur, samt se till att arbetet går framåt.
- att denna person förutom kunskap inom trädgårdsodling också har kunskap om den historiska dimensionen i Äskhult och en vilja att lära sig historiska skötseltekniker såsom att slå med lie (om personen inte redan kan det), samt en viss vana (eller åtminstone ett intresse för) att ta hand om de mindre djuren i gårdsmiljön.

Åtgärdsförslag

Anställ en person på minst 50 % över hela året för att ta hand om gårdsmiljön (utöver dagens anställda på 150 %).

En lämplig fördelning av arbetsinsatserna över året skulle kunna vara 75 % från mitten av april till mitten av oktober, och 25% under övriga året. Under vinterhalvåret kan personen utöver planering av odlingssäsongen till exempel arbeta med hägnader.

En lämplig person skulle kunna ha trädgårdsmästarutbildning, men det är inte säkert att det behövs högre utbildning. Man skulle kunna tänka sig en person som gått naturbruksgymnasium, till exempel Munkagårdsgymnasiet. Personen måste dock kunna arbetsleda sig själv, och därför kan det vara bra med några års arbetslivserfarenhet.

Se till att personen som anställs få en tids praktik vid exempelvis Fredriksdal i Helsingborg (kontakt Maria Nyman-Nilsson)

Hur kan Äskhult bli en resurs i det nationella arbetet med att bevara kulturväxter?

Beskrivning

Sedan år 2002 har Programmet för Odlad Mångfald, POM, inventerat och samlat in äldre kulturväxter, med syfte att bevara dessa för framtiden. Just nu pågår en utvärdering av det insamlade materialet. Programmets sista fas, som är under uppstart, handlar om att säkerställa att materialet bevaras. En nationell genbank håller på att anläggas i Alnarp, och tanken är att det ska finnas lokala samlingar spridda över landet, med kopior av växtmaterialet. Exakt hur samlingarna ska se ut och var de ska ligga är inte bestämt ännu. Idag finns det klonarkiv för fruktträd, bland annat på Munkagårdsgymnasiet i Tvååker.

Från POM:s sida finns ett intresse för att hålla växtmaterial i odling på publika platser, och här kommer Äskhult in som en intressant aktör. Vad POM kan göra är att ge råd samt tillhandahålla växtmaterial som har en dokumenterad lång odlingshistorik i trakterna kring Äskhult, det vill säga Halland och eventuellt närliggande landskap. POM genomför emellertid inte den här typen av projekt rent praktiskt, utan önskar en motpart som ser det som ett långsiktigt projekt och som står för den konkreta odlingen.

För Äskhults del skulle ett samarbete med POM sannolikt bidra till att stärka varumärket. Man behöver egentligen inte börja i särskilt stor skala, och graden av ansvar är öppet för diskussion. Ett lämpligt sätt att börja är att ta emot fröer av några köksväxter som samlats in genom det så kallade Fröuppropet. Fröerna håller man sedan i odling år från år, i så stor omfattning att det finns möjlighet att sälja skörden på den årliga skördemarknaden. I och med att de insamlade växterna har en dokumenterad historia kommer det finnas historier att berätta om de olika sorterna, om varifrån de kommer, vem som odlat dem och så vidare. Skördemarknaden blir också ett tillfälle att berätta om hur Äskhult arbetar med att bevara äldre kulturväxter, och därmed blir det ett sätt att göra reklam.

Det som Äskhult skulle kunna bidra med till POM är att odla extra frö av någon eller några av dessa köksväxter, och tillhandahålla dessa till intresserade. För att få god kunskap om fröodling finns det möjlighet att beställa fröodlingskurser - det är ganska vanligt att länsstyrelser står som värd för sådana, och ledare är då antingen Lena Nygårds som varit projektledare för Fröuppropet, eller agronom och biolog Agneta Börjesson. Om en sådan kurs anordnas på Äskhult ska förstås den som är ansvarig för köksväxtodlingen där vara med, men även en intresserad allmänhet kan få möjlighet att delta.

Mål

- Att de köksväxter som odlas på Äskhult ska vara sådana som odlats i trakten historiskt. Målet är att använda växter som sannolikt odlades redan under tidigt 1800-tal, men detta kan vara svårt att veta, och om det finns intressanta insamlade sorter av senare datum kan dessa också komma i fråga.

- Att Äskhult ska kunna tillhandahålla fröer av en eller flera bevarandevärda köksväxter till intresserade privatpersoner.

Åtgärdsförslag

Se över personalsituationen/resursfördelningen så att det med säkerhet finns någon som har tid och kunskap att ta hand om köksväxtodlingen.

Kontakta Eva Jansson, samordnare Programmet för Odlad Mångfald: eva.jansson@slu.se; 040-415215. Samtal angående formerna kring ett eventuellt samarbete har initierats med henne.

Anordna fröodlingskurs. Kontaktperson: Agneta Börjesson: rottlenaturkultur@gmail.com

Del 2

DE ENSKILDA GÅRDARNA

Bengts

Hur ser det ut vid Bengts idag?

En yta för odling av köksväxter togs upp i Bengts kålhage för närmare 20 år sedan. Sedan ett år tillbaka brukas den med treårig växtföljd, i tre sängar. Här slår Jessica Bergqvist gräset med lie. Foto: 16 juni 2014.

De tre sängarna för köksväxtodling, sedda från sydost. Bengts manhus och lada i bakgrunden. Foto: 16 juni 2014.

Området norr om ladan, framför Bengts manhus, används till kaffeserveringen. Här har sittplatser placerats ut. Foto: 16 juni 2014.

I mullbänken vid Bengts manhus växer bl a träjon och nyponros, och vid trappan står en syrén. Till höger i bild skymtar askskott. Foto: 9 juli 2014.

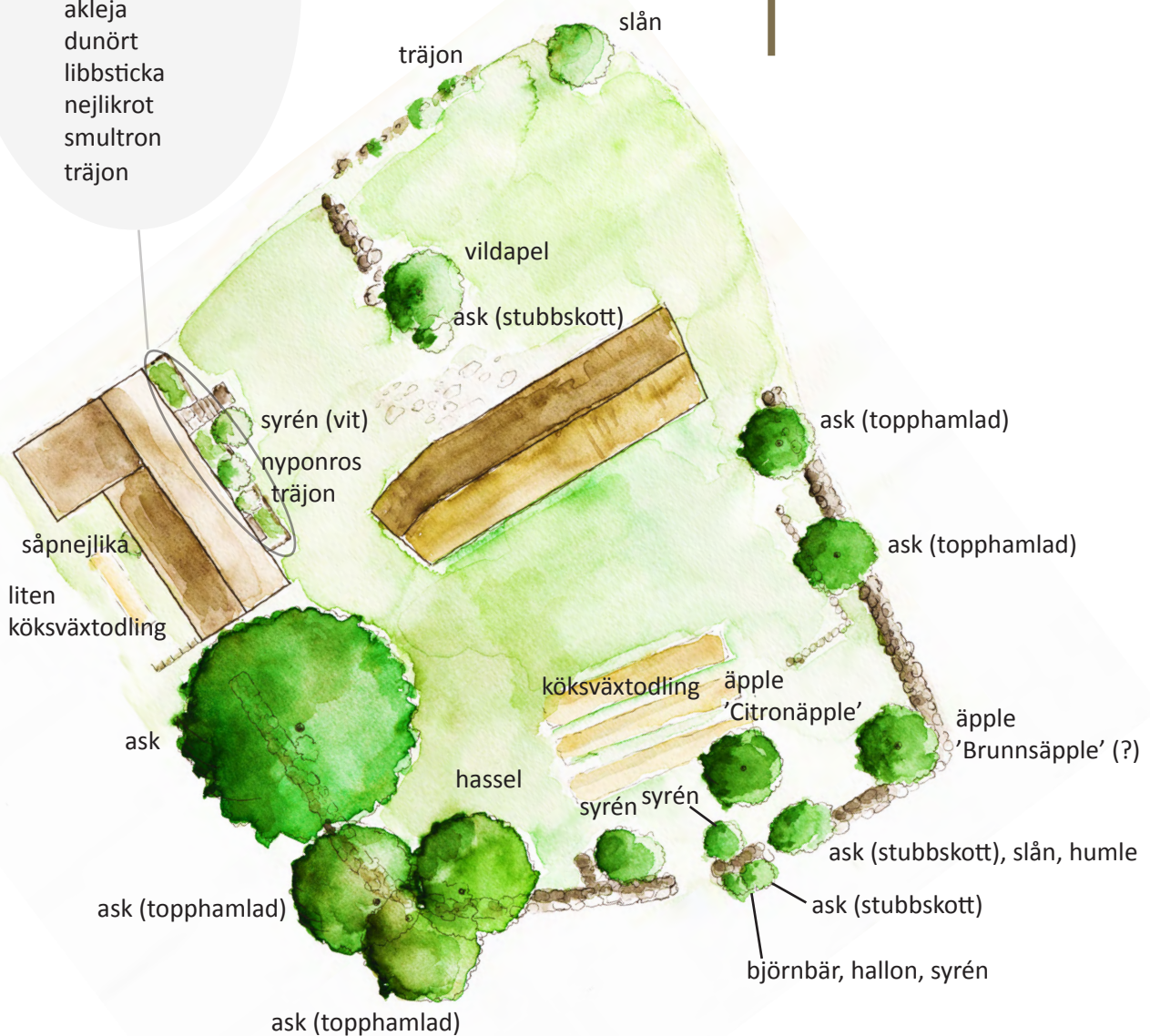
Bengts - Inventeringsplan 2014

I MULLBÄNKEN

norra delen:
pepparmynta
stormhatt
löjtnantshjärta

södra delen:
akleja
dunört
libbsticka
nejlikrot
smultron
träjon

Vilka växter finns här, och hur gamla kan de vara?

Corylus avellana, hassel

Placering: Bengts kålgård, sydvästra hörnet.

Kom troligen till Sverige: 11 500-9000 år före nutid (Berglund et al, 2007, s. 30). Vildväxande, räknas som ursprunglig (Georgson, 1997, s. 248).

Kom troligen till Äskhult: Sannolikt redan som ovan.

Användningsområde: Föda (främst nötterna, men torkade och malda knoppar och hängen har ätits som nödföda). Hägnader, korgflätning etc. (grenar och rötter). Medicinalväxt (blad och bark har sår-läkande och bakteriedödande egenskaper). Ansågs förr skydda mot blixten och var under hednisk tid helgad åt åskguden Tor (Ljungqvist, 2007, s. 196).

Äldre namn i Halland: hässle (Georgson, 1997, s. 248).

Åtgärdsförslag: Bevaras, och hävdas som sannolikt gjordes för 200 år sedan. Använd i första hand till stängsling och snickeriarbeten.

Fraxinus excelsior, ask

Placering: Vid stenmuren i västra och östra delarna av Bengts kålgård. Hamlade träd såväl som skott (sly).

Kom troligen till Sverige: 7500-6000 år före nutid (Berglund et al., 2007, s. 30). Vildväxande, räknas som inhemsk (Lundquist, 2007, s. 88; Georgson, 1997, s. 487).

Kom troligen till Äskhult: se ovan

Användningsområde: Vinterfoder till djuren (löven). Det starka virket har använts för tillverkning av bl.a. verktygsskaft och vagnar, och trädet har även nyttjats inom folkmedicinen (Ljungqvist, 2007, s. 99). I denna trakt har det sannolikt inte funnits topphamlade träd historiskt, utan grenarna skars av nära marken där de sedan bildade nya skott (Larsson, Krister, muntligen, 2014-07-09). Träden vid Äskhult topphamlades på 1980-90-talet.

Åtgärdsförslag: Ta ned topphamlade träd nära marken, men låt ohamlade träd vara som de är. Beskär buskagen så att det hela tiden finns askskott av olika grovlek runt kålgården.

Malus domestica, äpple

Placering: Sydöstra delen av Bengts kålgård

Kom troligen till Sverige: Apel, *Malus domestica*, kom troligen till Sverige under vikingatid, ca 800-1050 (Lundquist, 2007, s. 69). Sorter tas fram eller uppstår successivt, och kan vara av väldigt olika ålder.

Det råder just nu en viss förvirring angående om äppleträdet i sydöstra hörnet av kålhagen är av sorten 'Alexander' (Nyman-Nilsson, 1995, s. 73) eller om det är 'Brunnsäpple'. Ett äppleträd i kålgården togs ned för några år sedan - vilken sort är det som finns kvar?

'Alexander' kom till Sverige på 1830-talet, eller möjligen något tidigare. På 1860-talet var sorten allmänt spridd i landet, från Skåne upp till Mälaren (Näslund, 2002, s. 28).

'Brunnsäpple' har odlats i Halland och norra Skåne under åtminstone 200 år (Näslund, 2002, s. 46) och är idag Hallands landskapsäpple. Sorten bör enligt pomolog Rolf Eskilsson alltid finnas vid en äldre Hallandsgård (Eskilsson, muntligen, 2014-09-03).

Äppleträdet som står närmare köksväxtodlingen är sannolikt av sorten 'Melon', eller 'Citronäpple' vilken har odlats i Sverige i omkring 200 år, särskilt i Skåne. I Sverige fick förr långsträckta, gula äpplen ofta heta Citronäpple, och fortfarande går 'Melon' under namnet 'Citronäpple' i södra och västra Sverige (Näslund, 2002, s. 142).

Kom troligen till Äskhult: Äppleträdet i hörnet av Bengts kålgård planterades 1940-50-talet (Nyman, 1995, s. 75). Det andra trädet ('Melon'-'Citronäpple'?) i Bengts kålgård är möjligen äldre.

Användningsområde: Föda

Åtgärdsförslag: Sortbestäm trädet i hörnet av kålgården.

Inom Bengts kålgård kan gamla halländska sorter, som Granatäpple och Valldaäpple planteras, utöver Brunnsäpple.

Ta fram särskild plan för föryngring och skötsel av fruktträden i gårdsmiljön.

'Brunnsäpple'?

'Citronäpple'?

Malus sylvestris, vildapel

Placering: På Bengts gårdstomt.

Kom troligen till Sverige: "Gammal och bofast" i södra Sverige (Olsson & Tyler, 2007, s. 291). Ovisst om den är ursprunglig eller om den infördes under stenåldern av människan (Georgson, 1997, s. 365).

Kom troligen till Äskhult: Exemplet härrör från 1900-talets första hälft (Nyman, 1995, s. 63). Vildapel fanns dock med stor sannolikhet i Äskhults gårdsmiljö redan före storskiftet.

Användningsområde: Frukterna har använts som föda till både människor och djur. Virket har använts till vagns- och hjuldelar, men även till finare snickeri- och svarveriarbeten (Ljungqvist, 2007, s. 449).

Åtgärdsförslag: Dra upp några plantor från frö, och använd för att ersätta/komplettera befintlig vildapel i gårdsmiljön. Man använder sig av fullt mogna frukter (de har nästan börjat ruttna) och tar försiktigt ut fröna som får ligga i kallt vatten två dagar. Därefter förvaras fröna i 0 grader inblandade i sandblandad fuktig torv i 3 månader, varefter de tas fram och tillåts gro i en temp av 10- 15 grader. Alternativt kan man ställa ut sådden före snöns ankomst och låta groningen ske naturligt när våren kommer. Den första metoden är dock säkrare (SkogsSverige [online] 2014-10-15).

Prunus spinosa, slån

Placering: Vid "Laret" samt vid stenmuren söder om Bengts.

Kom troligen till Sverige: under förhistorisk tid (Lundquist, 2007, s. 64).

Kom troligen till Äskhult: Just det här exemplaret är oklart, men växten fanns med stor sannolikhet i området långt före 1825. Vanlig växt i hela norra hälften av Halland (Georgson, 1997, s. 372).

Användningsområde: Till drycker såsom saft, likör och brännvin (bären). Har även nyttjats inom folkmedicinen mot bl.a förkylningar och förstoppningar. Barken har använts vid garvning av skinn, och taggarna har använts som knappnålar och som "korvstickor" att tillsluta ändarna på korv med (Ljungqvist, 2007, s. 382).

Åtgärdsförslag: Bevaras på begränsade platser inom gårdsmiljön, ungefär som idag, men håll efter så att den inte breder ut sig mer.

Ribes rubrum, röda vinbär

Placering: Under den stora asken söder om Bengts manhus.

Kom troligen till Sverige: inhemsk? (Lundquist, 2007, s. 87).

Kom troligen till Äskhult: Busken vid Göttas är enligt Nyman Nilsson (1995:76) en "yngre sort" som planterades på Äskhult under 1940-50-talet. Exemplet här vid Bengts kan möjligen vara en äldre sort.

Användningsområde: I till exempel sylt, saft och gelé (Ljungqvist, 2007, s. 359).

Åtgärdsförslag: Sortbestäm (kontakta Inger Hjalmarsson, SLU). Föröka busken genom avläggare på våren eller sticklingar på hösten. De nya plantorna placeras i mer soligt läge inom kålgården. Blad angripna av larver (vinbärsstekel?) plockas bort i tidigt stadiet. Behöver bevakas ofta under ett par år eller så.

Rosa dumalis nyponros

Placering: I mullbänken vid Bengts manhus.

Kom troligen till Sverige: Vildväxande, ursprunglig (Georgson, 1997, s. 373). "Gammal och bofast" i södra Sverige (Olsson & Tyler, 2007, s. 303).

Kom troligen till Äskhult: Exemplet verkar inte ha funnits i mullbänken år 1995 (Nyman Nilsson, 1995). Oklart hur det kommit hit.

Användningsområde: I hushållet till soppa, te, sylt och saft. Medicinalväxt, har använts mot bland annat njur- och gallsten (Ljungqvist, 2007, s. 312).

Åtgärdsförslag: Flytta, ifall det är möjligt utan att förstöra mullbänken. Annars såga ned.

Syringa vulgaris, syren

Placering: Vid ingången till Bengts boningshus, samt vid stenmuren söder om kålhagen.

Kom troligen till Sverige: ca 1600-1650 (Lundquist, 2007, s. 88).

Kom troligen till Äskhult: Oklart, men syréner syns på fotografier från 1940- och 50-talen (Folkesson et al, 2013, s. 127 & 133). Tveksamt om den fanns här före skiftet.

Användningsområde: Blommorna kan användas till marmelad, saft och parfymer, och lär ha febernedsättande verkan. Träet är hårt, segt och hållbart (Ljungqvist, 2007, s. 416).

Åtgärdsförslag: Begränsas, men bevaras.

Aconitum x cammarum trädgårdsstormhatt

Placering: I mullebänken till höger om ingången till Bengts boningshus.

Kom troligen till Sverige: Äkta stormhatt (*Aconitum napellus*) introducerades omkring 1550-1600 medan trädgårdsstormhatten (*Aconitum x cammarum*) kom till Sverige på 1810-talet (Lundquist, 2007, s. 87).

Kom troligen till Åskhult: Den blåvita stormhatten (*Aconitum x cammarum* 'Bicolor') som finns i den här mullebänken (Finns den kvar? Oklart) planterades på 1950-talet (Nyman Nilsson, 1995, s.77). Denna sort har sålts i svenska plantskolor åtminstone sedan början av 1900-talet. I övriga Europa är den ännu äldre i odling, dock oklart hur gammal (Oskarsson, 2008, s. 18). Britta Nyström har planterat ytterligare en stormhatt här efter 1998 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: Varning! En av våra giftigaste växter. Prydnadsväxt.

Åtgärdsförslag: Behåll *Aconitum x cammarum* 'Bicolor' om den finns kvar, men endast i den här mullebänken, vilken enligt förslag ska spegla tidigt 1900-tal. Pepparmyntan och vindan som står runt om behöver begränsas. Förslagsvis grävs hela mullebänken om efter att särskild plan tagits fram för innehåll och skötsel av mullebänkarna.

Aegopodium podagraria, kirskaål

Placering: Bl.a väster om Bengts lada

Kom troligen till Sverige: under förromersk järnålder (500 f.Kr- Kr.f.). Vildväxande.

Kom troligen till Åskhult: Med stor sannolikhet före 1825. Kan ursprungligen ha odlats.

Användningsområde: Har använts i matlagning, som grönsak. Kanske landets första riktiga trädgårdsväxt (Lundquist, 2007, s. 69). Pehr Osbeck skrev år 1788 angående användningen av kirskaål i Halland att den "Brukas här til grönkål men är et ledsamt ogräs i trädgårdar" (Georgson, 1997, s. 458). Även använd som läke- och foderväxt (Ljungqvist, 2007, s. 242).

Åtgärdsförslag: Behåll på platser där den kan få breda ut sig utan att andra växter tar skada eller konkurreras ut, t.ex. där den står väster om ladan. Lämna alltså inom mindre områden som inte slås regelbundet med lie.

Aquilegia vulgaris, akleja

Placering: I muldbänken öster om Bengts boningshus.

Kom troligen till Sverige: senast under medeltiden (ca 1050-ca 1500), men kan ha kommit till Skandinavien redan under folkvandrings- eller vikingatid (perioderna före medeltiden). (Lundquist, 2007, s. 71-74).

Kom troligen till Äskhult: Oklart (Nyman Nilsson, 1995, s. 77). Först uppgiven i Halland av Montin 1766 (Georgson, 1997, s. 300).

Användningsområde: Medicinalväxt som till exempel använts för att avlägsna löss och skorv i hårbotten (Ljungqvist, 2007, s. 90). Giftig. Prydnadsväxt.

Åtgärdsförslag: Begränsa spridningen genom att ta bort fröställningarna efter blomningen.

Calystegia sp. snårvinda?

Placering: I muldbänken till höger om ingången till Bengts boningshus.

Kom troligen till Sverige: Vildväxande

Kom troligen till Äskhult: Oklart. Kan ha spridit sig hit själv, men kan också vara införd. Verkar dock inte ha funnits i muldbänken år 1995 (Nyman-Nilsson, 1995).

Användningsområde: Gammal läkeväxt, men har även odlats som prydnadsväxt (Ljungqvist, 2007, s. 386).

Åtgärdsförslag: Flytta från muldbänken. Kan möjligen användas på annan plats inom gårdsmiljön, bör dock stå avgränsat.

Dryopteris filix-mas, träjon

Placering: I muldbänken vid Bengts manhus.

Kom troligen till Sverige: Vildväxande i landet, vanlig i södra och mellersta Sverige (Ljungqvist, 2007, s. 436). "Ursprunglig men kulturgynnad" enligt Georgson (1997, s. 234).

Kom troligen till Äskhult: Oklart, men har sannolikt spritt sig hit av sig själv. Vanlig i hela Halland (Georgson, 1997, s. 235).

Användningsområde: Användes långt in på 1900-talet mot inälvsmask. Träjonextrakt såldes på svenska apotek fram till slutet av andra världskriget. Slutade saluföras när man insåg att stora doser kunde orsaka svåra förgiftningar (Ljungqvist, 2007, s. 436).

Åtgärdsförslag: Begränsas, inte fler plantor än idag inom gårdsmiljön, gärna färre.

Epilobium sp. dunört

Placering: I mullbänken öster om Bengts boningshus.

Kom troligen till Sverige: Vildväxande

Kom troligen till Äskhult: Oklart, men har sannolikt spritt sig hit av sig själv.

Användningsområde: De småblommiga dunörterna lär vara bra medel mot prostataförstoring och dess följsjukdomar (Ljungqvist, 2007, s. 148).

Åtgärdsförslag: Rensas bort från mullbänken.

Fragaria vesca smultron

Placering: I mullbänken öster om Bengts boningshus.

Kom troligen till Sverige: Vildväxande

Kom troligen till Äskhult: Oklart. Fanns inte i mullbänken år 1995 (Nyman-Nilsson, 1995).

Användningsområde: Bären är rika på järn och kalium och lär bland annat vara bra att äta vid blodbrist, diabetes, lever- och njurbesvär. Bladen har använts som tobakssurrogat. Bladen och jordstammen är rika på garvämne och har nyttjats mot diarré och urinvägsbesvär (Ljungqvist, 2007, s. 384).

Äldre namn i Halland: jorbär, jolbär (Georgson et al, 1997, s. 363).

Åtgärdsförslag: Flyttas från mullbänken till plats inom gårdsmiljön där de kan få växa fritt, förslagsvis den lilla öppna bädden på andra sidan Bengts manhus.

Geum urbanum, nejlikrot

Placering: I muldbänken vid Bengts manhus.

Kom troligen till Sverige: "Ursprunglig men starkt kulturgynnad" (Georgson et al, 1997, s. 364).

Kom troligen till Äskhult: Oklart. Även oklart om växten någonsin varit odlad på platsen eller bara spridit sig hit av sig själv.

Användningsområde: Växten odlades enligt Kerstin Ljungqvist tidigt i trädgårdarna, ungefär som vi nu odlar persilja. Unga stjälkar och blad kan användas färska som krydda och soppsgrönsaker. Roten ansågs välsignad för sin kraft att fördriva djävulen, "alla sjukdomars anstiftare". Lukt och smak påminner om kryddnejlika och växten har tidigare använts som ersättning för denna. (Ljungqvist, 2007, s. 310).

Åtgärdsförslag: Tas bort.

Lamprocapnos spectabilis, löjtnantshjärta

Placering: I muldbänken till höger om ingången till Bengts boningshus.

Kom troligen till Sverige: 1840-tal (Lundquist, 2007, s. 89).

Kom troligen till Äskhult: Troligen plant. på 1940-50-talet (Nyman-Nilsson, 1995, s. 77).

Användningsområde: Prydnadsväxt, giftig.

Åtgärdsförslag: Behåll, men endast i den här muldbänken, vilken enligt förslag ska spegla tidigt 1900-tal. Pepparmyntan och vindan som står runt om behöver begränsas.

Levisticum officinale Libbsticka

Placering: I muldbänken till vänster om ingången till Bengts boningshus.

Kom troligen till Sverige: 1300-tal (Lundquist, 2007, s. 72).

Kom troligen till Äskhult: Det här exemplaret planterades av Britta Nyström efter 1998 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: I matlagning som smaksättning. Har använts mycket i veterinärmedicinen som slemlösande och urindrivande medel samt som medel mot ohyra. Den starka doften har bidragit till att växten förr ansågs kunna driva bort råttor, vägglöss, huggormar och annat otyg (Ljungqvist, 2007, s. 270).

Åtgärdsförslag: Behåll tills vidare.

Mentha x piperita, pepparmynta

Placering: I mullbänken till höger om ingången till Bengts boningshus.

Kom troligen till Sverige: 1300-tal (Olsson & Tyler, 2007, s. 466)

Kom troligen till Äskhult: Planterades förmodligen på 1950-talet (Nyman Nilsson, 1995, s. 78).

Användningsområde: krydd- och medicinalväxt

Åtgärdsförslag: Bestäms i särskild plan för mullbänkarna. Om den ska behållas i mullbänken, placera i avgränsad behållare utan botten.

Saponaria officinalis, såpnejlika

Placering: Väster om Bengts boningshus

Kom troligen till Sverige: Under vikingatid, ca 800-1050 (Lundquist, 2007, s. 69).

Kom troligen till Äskhult: Oklart, men kan mycket väl ha funnits här före 1825. Första skriftliga noteringen från Halland gjordes av Pehr Osbeck 1788: "Kryper i Hasslöfs Träg. och föröker sig mångfaldigt" (Georgsson et al, 1997, s. 284).

Användningsområde: Jordstammen och bladen innehåller saponiner (såpämnen) som löddrar sig i vatten och kan användas som tvål och tvättmedel. Har även använts bland annat som klådstillande medel vid eksem, bölder och andra hudåkommer (Ljungqvist, 2007, s. 416). Numera främst en prydnadsväxt, som lätt sprider sig.

Åtgärdsförslag: Behåll på platser där den kan få breda ut sig utan att andra växter tar skada eller konkurreras ut, t.ex. där den står väster om ladan. Lämna alltså inom mindre områden som inte slås regelbundet med lie.

Vad är särskilt värdefullt vid Bengts?

- Kålgården som helhet, eftersom den har kvar ungefär samma utbredning som vid storskiftet.
- Äppelträden inom kålgården, eftersom det sannolikt är gamla sorter som varit vanliga vid halländska gårdar (även om just dessa exemplar planterades först under 1940- 50-tal).
- Humleplantorna vid stenmuren söder om kålgården, trots att deras ålder just nu är okänd.
- Stormhatten och löjtnantshjärtat i mullbänken, vilka minner om Nils Brogrens tid i Äskhult.

Vilka är målsättningarna och riktlinjerna inför framtiden?

- *Kålgården har en form och ett innehåll som den sannolikt hade i Äskhult före storskiftet 1825.*
- *Mullbänken speglar Äskhult och invånarna i Bengts vid sekelskiftet 1900.*
- *Platsen för den tidigare kålgården norr om ladan, Nordre Kåhlgård, undersöks arkeologiskt innan beslut tas om hur ytan ska användas.*

Vilka åtgärder kan/bör genomföras här, hur ska de genomföras, och i vilken ordning?

Bengts mullbänk (Område 1A)

Prioritet 1

- Ta fram särskild plan för innehåll, utformning och skötsel (se vidare s. 34-35).

Prioritet 2

- Gräv om, gödsla och plantera om växter, alternativt plantera nya växter.

Gårdstomten och Nordre Kåhlgård (Område 1B)

- Platsen för den lilla kålgården undersöks av trädgårdsarkeolog.

Bengts Kåhlgård (Område 1C)

Prioritet 1

- Klargör hur hägnaderna runt kålgården bör ha sett ut före 1825.
- Ta fram särskild plan för föryngring och skötsel av fruktträd (se vidare s. 40-41).
- Föröka humleplantorna (beskrivs på s. 25) och placera några störrar inom kålgården.
- Föröka vinbärsbuskar (avläggare på våren eller sticklingar på hösten) och plantera nya buskar i anslutning till köksväxtodlingen (s. 53).
- Bestäm vilka köksväxter som ska odlas i samråd med rådgivare från Programmet för Odlad Mångfald, POM (s. 44-45). Ytan brukas tills vidare som senaste året.

Prioritet 2

- Hägna in hela kålgården, efter att det slagits fast hur hägnaderna såg ut och hur de löpte (se vidare s. 26-27).
- Gödselhög/kompost placeras åter söder om ladan, men först när skötselresurser och sniglar tillåter detta (s. 22-23 resp. 38).

Götläs

Hur ser det ut vid Göttas idag?

Mullbänken söder om Göttas manhus, och plommonträd vid ett av bislagen. Foto: 9 juli 2014.

Göttas stall med den lilla plommonträdet i förgrunden. Till höger i bild syns vinbärsbusken vid ladugårdens hörn. Foto: 16 juni 2014.

Göttas källare, till höger i bild, är täckt med murgröna. Mellan ladan och källaren kommer man ner till lilla kålhagen. Rakt fram syns en hamlad ask vid grinden som leder ut mot vägen. Foto: 16 juni 2014.

Gräsyterna slås med lie. Lägg märke till den asymmetriska stenbeläggningen på gårdsplanen, som återkommer vid alla gårdar. Foto: 16 juni 2014.

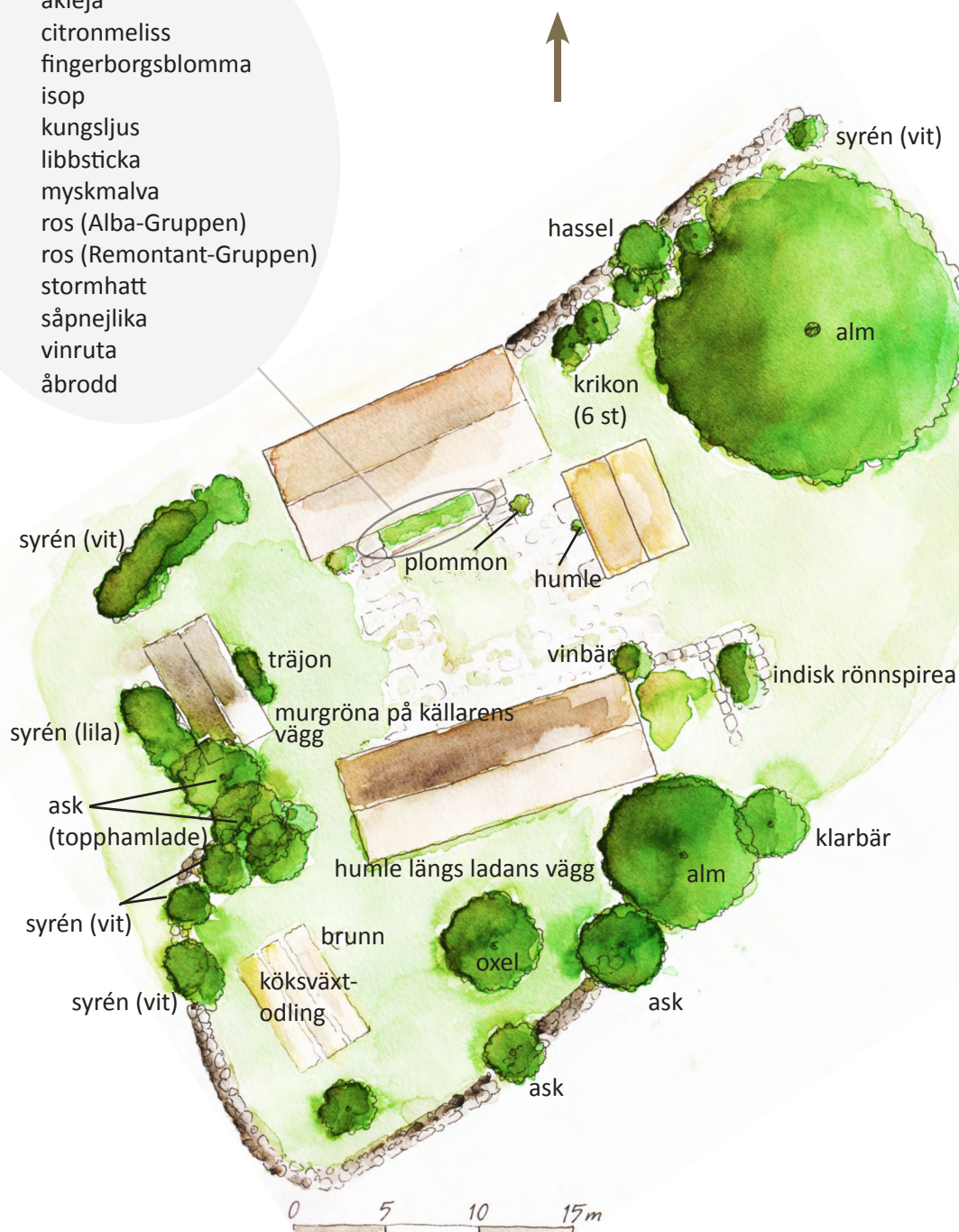
Göttas -Inventeringsplan 2014

Göttas

I MULLBÄNKEN

akleja
citronmeliss
fingerborgsblomma
isop
kungsljus
libbsticka
myskmalva
ros (Alba-Gruppen)
ros (Remontant-Gruppen)
stormhatt
såpnejlika
vinruta
åbrodd

Vilka växter finns här och hur gamla kan de vara?

Corylus avellana, hassel

Placering: Längs stenmuren i norra delen av området.

Kom troligen till Sverige: 11 500-9000 år före nutid (Berglund et al, 2007, s. 30). Vildväxande, räknas som ursprunglig (Georgson, 1997, s. 248).

Kom troligen till Äskhult: Tidigt, kanske redan som ovan.

Användningsområde: Se info om Bengts

Åtgärdsförslag: Bevaras, och hävdas som sannolikt gjordes för 200 år sedan. Använd i första hand till stängsling och snickeriarbeten.

Hedera helix, murgröna

Placering: På väggen till Göttas uthus.

Kom troligen till Sverige: 11500-9000 år före nutid (Berglund et al., 2007, s. 30), räknas som ursprunglig (Georgson, 1997, s. 458).

Kom troligen till Äskhult: Oklart, men fanns här 1995 (Nyman-Nilsson, 1995). Första skriftliga uppgiften från Halland gavs av Montin 1766: "På några ställen, dock rar" (Georgson et al, 1997, s. 458).

Användningsområde: Har använts inom folkmedicinen, bland annat som omslag mot nervsmärtor, gikt och ischias (Ljungqvist, 2007, s. 302-303). Giftig.

Åtgärdsförslag: Försök begränsa utbredningen. Tidigare försök att ta bort den helt riskerade att förstöra byggnaden, så det kan inte föreslås.

Fraxinus excelsior, ask

Placering: Vid grinden i väster samt vid stenmuren söder om Göttas.

Kom troligen till Sverige: 7500-6000 år före nutid (Berglund et al., 2007, s. 30). Vildväxande, räknas som inhemsk (Lundquist, 2007, s. 88; Georgson, 1997, s. 487).

Kom troligen till Äskhult: långt före 1825

Användningsområde: Se info om Bengts.

Åtgärdsförslag: Ta ned topphamlade träd nära marken. Låt ohamlade träd vara som de är. Beskär buskagen så att det hela tiden finns askskott av olika grovlek runt kålgården.

Prunus domestica, plommon

Placering: Söder om Göttas manhus.

Kom troligen till Sverige: under medeltiden (Lundquist, 2007, s. 87)

Kom troligen till Äskhult: Oklart (Nyman Nilsson, 1995, s. 75), men syns på fotografier från 1950-tal (Nyman Nilsson, privat album).

Användningsområde: Föda

Åtgärdsförslag: Föryngras. Vi vet inte om det är ett rotäktat plommon, men man kan prova att låta ett rotskott växa till sig och se hur det utvecklas. Annars tas ympkvistar och placeras på rotskott av krikon.

Prunus domestica 'Krikon', krikon

Placering: Öster om Göttas manhus.

Kom troligen till Sverige: 1050-1300 (Lundquist, 2007, s. 71)

Kom troligen till Äskhult: Oklart (Nyman Nilsson, 1995, s. 75)

Användningsområde: Föda

Åtgärdsförslag: Föryngra genom att bevara rotskott som tillåts växa till sig. Ge buskträden ett utrymme på ca 2-2,5 m mellan stammarna, och låt dem växa fritt.

Prunus cerasus surkörsbär, klarbär

Placering: Sydost om Göttas ladugård.

Kom troligen till Sverige:

Kom troligen till Äskhult: Planterades på 1940-50-talet (Nyman-Nilsson, 1995, s. 75)

Användningsområde:

Åtgärdsförslag: Låt stå kvar tills vidare, men det behöver inte föryngras, utan kan tas ned när det eventuellt utgör en risk i framtiden. Maria Nyman-Nilsson föreslog att det skulle tas ned med detsamma (Nyman-Nilsson, 1995, s. 101).

Ribes rubrum, röda vinbär

Placering: Vid nordöstra hörnet av Göttas lada.

Kom troligen till Sverige: inhemsk? (Lundquist, 2007, s. 87).

Kom troligen till Åskhult: Denna busken är enligt Nyman Nilsson (1995:76) en "yngre sort" som planterades på Åskhult under 1940-50-talet. Busken vid Bengts kan möjligen vara en äldre sort.

Användningsområde: I till exempel sylt, saft och gelé (Ljungqvist, 2007, s. 359).

Åtgärdsförslag: Låt stå kvar tills vidare, men behöver inte föryngras.

Rosa x spaethiana 'Hollandica' holländsk ros

Placering: I syrenhäcken väster om Göttas boningshus.

Kom troligen till Sverige: Togs fram i Holland i slutet av 1800-talet

Kom troligen till Åskhult: Oklart, men åtminstone efter 1825.

Användningsområde: Vanlig förr som grundstam för rabattrosor, remontantrosor och stamrosor (<http://www.pom.info/veckansvaxt/2009/v53.htm>)

Åtgärdsförslag: Ta bort.

Rosa (Alba-gruppen) 'Maxima' Albaros, jungfruros

Placering: I mullbänken söder om Göttas boningshus.

Kom troligen till Sverige: Jungfrurosor är mycket gamla i odling, deras historia går tillbaka till antiken (Engström, 2007, s. 29-30). När de kom till Sverige verkar dock vara oklart.

Kom troligen till Åskhult: Oklart, men sannolikt före 1930-tal (Nyman Nilsson, 1995, s. 76).

Användningsområde: Prydnads- och medicinalväxt. Stort symbolvärde.

Åtgärdsförslag: Bevaras. Mår inte så bra och behöver särskild omvårdnad. Regleras i särskild skötselplan för mullbänkarna som tas fram snarast.

Rosa (Remontant-Gruppen) 'Baronne Prevost' (?)

Placering: I mullebänken söder om Göttas boningshus.

Kom troligen till Sverige: Sortbestämdes av Elisabeth Jörgensen till 'Baronne Prevost' (Ahlquist, muntligen, 9 juli 2014). Sorten togs fram i Frankrike år 1842 (se t.ex. <http://paul-bardenroses.com/perpetuals/prevost.html>).

Kom troligen till Äskhult: Planterades här omkring år 2010 av Kurt Ahlquist som fått den av sin mor, som i sin tur fått den från ett torp i Tostared (?).

Användningsområde: Prydnadsväxt

Åtgärdsförslag: Tveksamt om den ska vara kvar, även om mullebänken vid Göttas ska skildra ca år 1850. Flytta eventuellt till Bengts eller bevara på annan lokal.

Sorbaria sp. rönnspirea (indisk?)

Placering: Öster om Göttas lada.

Kom troligen till Sverige: 1810-tal (Lundquist, 2007, s. 88).

Kom troligen till Äskhult: Planterades på 1950-talet (Nyman-Nilsson, 1995, s. 76). Äldsta belägg i Halland är från år 1927 (Georgson et al, 1997, s. 384).

Användningsområde: Prydnadsväxt

Åtgärdsförslag: Gräv upp.

Sorbus intermedia, oxel

Placering: Söder om Göttas lada (vid stammen finns en liggande vandring)

Kom troligen till Sverige: Säkerligen bofast i Skåne före 1749, men betydligt ovanligare i äldre tid. Enligt en skånsk flora från 1838 endast med tvekan betraktad som vild och då endast i norra Skåne (Olsson & Tyler, 2007, s. 326). Oxel har ökat under 1900-talet (Georgson et al, 1997, s. 385).

Kom troligen till Äskhult: Var möjligen inte vildväxande i dessa trakter före 1825, men kan ju ha planterats in.

Användningsområde: Allé- och häckväxt. Sparsam användning historiskt som läke- och köksväxt (Ljungqvist, 2007, s. 318-319).

Åtgärdsförslag: Låt stå kvar tills vidare, men den behöver inte förnygras, utan kan tas ned när den eventuellt utgör en risk i framtiden.

Syringa vulgaris, syren, vit syren, lila

Placering: väster om Göttas manhus

Kom troligen till Sverige: ca 1600-1650 (Lundquist, 2007, s. 88).

Kom troligen till Äskhult: Oklart när de första syrenerna kom till Äskhult. Häcken vid Göttas planterades på 1940-talet (Nyman-Nilsson, 1995).

Användningsområde: Blommorna kan användas till marmelad, saft och parfymer, och lär även ha febernedsättande verkan. Träet är hårt, segt och hållbart (Ljungqvist, 2007, s. 416).

Åtgärdsförslag: Häcken kan ersättas av ett staket, när det utretts hur hägnaderna i gårdsmiljön såg ut före skiftet. Övriga syrenbuskage i gårdsmiljön kan vara kvar.

Ulmus glabra, alm

Placering: Öster om Göttas gårdsbyggnader

Kom troligen till Sverige: 11 500-9000 år före nutid (Berglund et al., 2007, s. 30). Räknas som inhemsk (Lundquist, 2007, s. 88).

Kom troligen till Äskhult: långt före 1825. Just det här exemplaret var stort redan omkring år 1950 då Nils och Lisbeth Brogren gifte sig under trädet (Larsson, 1995, s. 66).

Användningsområde: Av innerbarken maldes förr mjöl i nödtider, och den har även använts till sårhälsande medel. Hårt och hållbart virke som bland annat använts till vagnshjul, kvarnhjul, trösklar, vattenrännor och skaft till yxor och hackor. Ofta planterad som vårdträd. Ljungqvist, 2007, s. 91-92.

Åtgärdsförslag: Låt stå kvar så länge som möjligt. Har stort symboliskt värde för Äskhult, även om det symboliserar en senare tid än tiden före storskiftet.

Aconitum Stormhatt

Placering: I mullbänken söder om Göttas manhus.

Kom troligen till Sverige: Äkta stormhatt (*Aconitum napellus*) introducerades omkring 1550-1600 medan trädgårdsstormhatten (*Aconitum x cammarum*) kom till Sverige på 1810-talet (Lundquist, 2007, s. 87).

Kom troligen till Äskhult: Stormhatten som står i den här mullbänken kommer från Dymad i Förlanda socken, från ett båtsmanstorp från slutet av 1800-talet. Kom till Äskhult efter 1998 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: Varning! En av våra giftigaste växter. Prydnadsväxt.

Åtgärdsförslag: Bör bevaras, men kanske är det lämpligare att placera den i Bengts mullbänk. Beslut tas i särskild plan för mullbänkarna.

Aquilegia vulgaris, akleja

Placering: I mullbänken söder om Göttas boningshus.

Kom troligen till Sverige: senast under medeltiden (ca 1050-ca 1500), men kan ha kommit till Skandinavien redan under folkvandnings- eller vikingatid (perioderna före medeltiden). (Lundquist, 2007, s. 71-74).

Kom troligen till Äskhult: Oklart (Nyman Nilsson, 1995, s. 77).

Användningsområde: Medicinalväxt som till exempel använts för att avlägsna löss och skorv i hårbotten (Ljungqvist, 2007, s. 90). Giftig. Prydnadsväxt.

Åtgärdsförslag: Låt stå kvar. Begränsa spridningen genom att ta bort fröställningarna efter blomningen.

Artemisia abrotanum, åbrodd

Placering: I mullbänken söder om Göttas boningshus.

Kom troligen till Sverige: Odlad i Skåne åtminstone sedan år 1870 (Olsson & Tyler, 2007, s. 526)

Kom troligen till Äskhult: Den åbrodd som står här idag inköptes och planterades omkring år 2004 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: medicinalväxt, även ofta använd i kyrkbuketten (Ljungqvist, 2007, s. 466-467).

Åtgärdsförslag: Beslut om huruvida den ska finnas i just den här mullbänken eller i någon annan mullbänk i gårdsmiljön tas i särskild plan för mullbänkarna.

Artemisia absinthium malört

Placering: I mullbänken söder om Göttas boningshus.

Kom troligen till Sverige: 1300-tal (Lundquist, 2007, s. 72).

Kom troligen till Äskhult: Den malört som finns i Äskhult idag inköptes och planterades omkring år 2004 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: Allmänt odlad som medicinalväxt sedan 1300-talet (Olsson & Tyler, 2007, s. 526).

Åtgärdsförslag: Beslut om huruvida den ska finnas i den här mullbänken eller i någon annan inom området tas i särskild plan för mullbänkarna.

Convallaria majalis, liljekonvalj

Placering: norr om Göttas källare.

Kom troligen till Sverige: "Gammal och bofast" i Skåne (Olsson & Tyler, 2007, s. 597).

Kom troligen till Äskhult: Oklart. Finns inte med i inventeringen som gjordes 1995 (Nyman-Nilsson, 1995).

Användningsområde: Tidigare bland annat använd vid hjärtbesvär, men spelade ut denna medicinska roll till förmån för fingerborgsblomman (Ljungqvist, 2007, s. 271). Giftig.

Åtgärdsförslag: Låt stå kvar, men inga särskilda åtgärder vidtas.

Digitalis purpurea, fingerborgsblomma

Placering: I mullbänken söder om Göttas manhus, samt längs laduväggens norra sida.

Kom troligen till Sverige: 1400-tal (Lundquist, 2007, s. 73).

Kom troligen till Äskhult: Oklart, men åtminstone före 1995.

Användningsområde: Varning, mycket giftig! Ersatte på 1700-talet liljekonvaljen som hjärtmedicin (Ljungqvist, 2007, s. 156). Även använd som prydnadsväxt.

Åtgärdsförslag: Kan få finnas på något ställe i mullbänken, men begränsa utbredningen. I övrigt är det lämpligt att den får stå och fröa av sig längs norra sidan av Göttas lada, som den gör idag.

Dryopteris filix-mas, träjon

Placering: Öster om Göttas källare.

Kom troligen till Sverige: "Gammal och bofast" i Skåne (Olsson & Tyler, 2007, s. 139).

Kom troligen till Äskhult: Oklart

Användningsområde: Användes långt in på 1900-talet mot inälvsmask. Träjonextrakt såldes på svenska apotek fram till slutet av andra världskriget. Slutade saluföras när man insåg att stora doser kunde orsaka svåra förgiftningar (Ljungqvist, 2007, s. 436).

Åtgärdsförslag: Begränsas, inte fler plantor än idag inom gårdsmiljön.

Hepatica nobilis, blåsippa

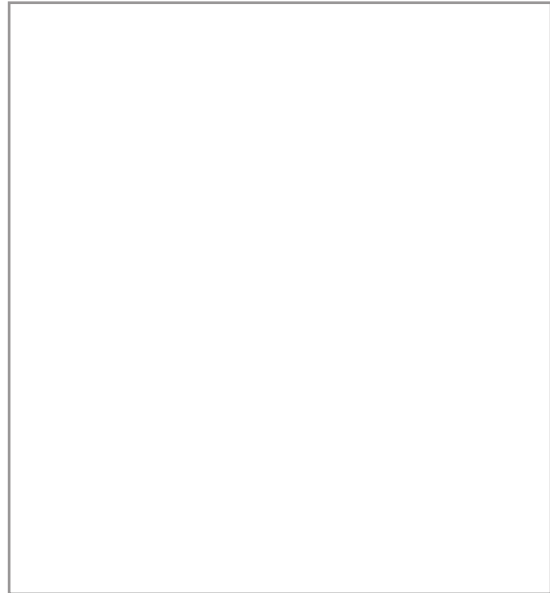
Placering: Vid stenmuren i Göttas kålgård.

Kom troligen till Sverige: "Gammal och bofast" i Skåne (Olsson & Tyler, 2007, s. 219).

Kom troligen till Äskhult: Förmodligen planterad på 1940-50-talet (Nyman Nilsson, 1995, s. 77).

Användningsområde: Bladen användes förr som levermedicin eftersom man tyckte att de liknade en lever (Ljungqvist, 2007, s. 125). Blåsippan är idag fridlyst i bland annat Hallands län.

Åtgärdsförslag: Låt stå kvar, även om den inte är ursprunglig i Äskhult. Inga särskilda åtgärder.

Humulus lupulus, humle

Placering: Väster och söder om Göttas lada. Finns även en planta väster om Göttas stall.

Kom troligen till Sverige: Inhemsk? (Lundquist, 2007, s. 70). "Gammal och bofast" i södra Sverige (Olsson & Tyler, 2007, s. 162).

Kom troligen till Äskhult: Nämnt på 1820-talet (Nyman Nilsson, 1995, s. 77).

Användningsområde: Sedan förhistorisk tid ofta odlad för öltillverkning (Olsson & Tyler, 2007, s. 162). Under 1700-talet ersattes pors med humle i Halland (Nyman Nilsson, 1995, s. 80).

Åtgärdsförslag: Låt stå kvar på platsen. Sätt fler störar en knapp meter från väggen. Öppna upp runt plantorna och gödsla vid behov. Led upp växten på störrarna och håll koll så att humlen inte växer in i byggnaden.

Hyssopus officinalis, isop

Placering: I mullbänken vid Göttas manhus.

Kom troligen till Sverige: 1050-1300 (Lundquist, 2007, s. 72).

Kom troligen till Äskhult: Köptes och planterades någon gång efter 1998 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: Inom folkmedicinen (mot det mesta), och i kyrkbuketten. Även använd till parfymer och som krydda. Ljungqvist, 2007, s. 217.

Åtgärdsförslag: Beslut om huruvida den ska finnas i just den här mullbänken eller i någon annan mullbänk i gårdsmiljön tas i särskild plan för mullbänkarna.

Levisticum officinale, libbsticka

Placering: I mullbänken vid Göttas manhus.

Kom troligen till Sverige: 1300-tal (Lundquist, 2007, s. 72).

Kom troligen till Äskhult: Det här exemplaret planterades av Britta Nyström år 2014 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: I matlagning som smaksättning. Har använts mycket i veterinärmedicinen som slemlösande och urindrivande medel samt som medel mot ohyra. Den starka doften har bidragit till att växten förr ansågs kunna driva bort råttor, vägglöss, huggormar och annat otyg (Ljungqvist, 2007, s. 270).

Åtgärdsförslag: Beslut om huruvida den ska finnas i just den här mullbänken eller i någon annan mullbänk i gårdsmiljön tas i särskild plan för mullbänkarna.

Malva moschata, myskmalva

Placering: I mullbänken vid Göttas manhus.

Kom troligen till Sverige: 1300-tal (Lundquist, 2007, s. 72).

Kom troligen till Äskhult: Har ett "äldre ursprung" (Nyman Nilsson, 1995, s. 78), vilket innebär att myskmalva fanns i Äskhult före 1930-talet. Detta exemplar inköptes dock, enligt Britta Nyström, omkring år 2010 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: Använd inom folkmedicinen till salvor och "hostsirap" (Ljungqvist, 2007, s. 306).

Åtgärdsförslag: Ska finnas kvar i gårdsmiljön. Var bestäms i särskild plan för mullbänkarna.

Melissa officinalis, citronmeliss

Placering: I mullbänken söder om Göttas boningshus.

Kom troligen till Sverige: Odlad i Skåne åtminstone sedan år 1749 (Olsson & Tyler, 2007, s. 464).

Kom troligen till Äskhult: Köptes och planterades år 2013 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: Medicinal- och kryddväxt. Bra bifoderväxt.

Åtgärdsförslag: Kan få vara kvar. Exakt var den ska stå bestäms i plan för mullbänkarna.

Narcissus pseudonarcissus, påsklilja

Placering: I Göttas kålhage

Kom troligen till Sverige: Påskliljan kom till Sverige under 1500-talet (Lundquist, 2007, s. 75). Vad detta är för sort, och när just det uppstod/togs fram är dock oklart.

Kom troligen till Äskhult: Den låga, ljusgula och tidiga sort som växer här fanns i Äskhult på 1930-talet (Nyman Nilsson, 1995, s. 78).

Användningsområde: Använd inom folkmedicinen som krämedel samt mot bland annat diarré, astma, kikhosta och nervositet (Ljungqvist, 2007, s. 338). Giftig.

Åtgärdsförslag: Inga särskilda åtgärder.

Växten finns i riklig mängd här samt i Jönsas trädgård, och bör få vara kvar trots att den kanske inte fanns här innan skiftet.

Ruta graveolens, vinruta

Placering: I mullbänken söder om Göttas boningshus.

Kom troligen till Sverige: Tidig medeltid (Olsson & Tyler, 2007, s. 365)

Kom troligen till Äskhult: Köptes och planterades omkring år 2005 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: medicinal- och kryddväxt. Dock mycket giftig. Kontakt med växten kan ge fototoxisk reaktion.

Åtgärdsförslag: Kan få vara kvar. Exakt var den ska stå bestäms i plan för mullbänkarna.

Saponaria officinalis, såpnejlika

Placering: I och utanför mullbänken söder om Göttas boningshus.

Kom troligen till Sverige: Under vikingatid, ca 800-1050 (Lundquist, 2007, s. 69).

Kom troligen till Äskhult: Oklart, men kan mycket väl ha funnits här före 1825.

Användningsområde: Jordstammen och bladen innehåller saponiner (såpämnen) som löddrar sig i vatten och kan användas som tvål och tvättmedel. Har även använts bland annat som klådstillande medel vid eksem, bölder och andra hudåkommer (Ljungqvist, 2007, s. 416). Numera främst en prydnadsväxt, som lätt sprider sig.

Åtgärdsförslag: Rensa bort från mullbänken, men se till att den frodas på några andra ställen i gårdsmiljön. Bör till exempel få stå kvar vid sydvästra hörnet av Göttas manhus.

Thymus sp. Timjan

Placering: I mullbänken vid Göttas manhus.

Kom troligen till Sverige: Oklart

Kom troligen till Äskhult: Köpt och planterad efter år 1998 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: Krydd- och medicinalväxt.

Åtgärdsförslag: Kan få vara kvar, men är ingen större fara om den går ut under vintern (händer relativt lätt med timjan).

Verbascum thapsus, kungsljus

Placering: I mullbänken vid Göttas manhus.

Kom troligen till Sverige: 1050-1300 (Lundquist, 2007, s. 71). Vildväxande.

Kom troligen till Äskhult: Före 1995, kan mycket väl ha funnits här före 1825. Sannolikt inte införd utan självsådd.

Användningsområde: Nyttjad inom folkmedicinen mot bland annat hosta, halskatarr, eksem och som sårmedel. Den torkade växten (hela) kunde förr doppas i tjära och användas som fackla (Ljungqvist, 2007, s. 260).

Åtgärdsförslag: Tillåt växten att fröa av sig, och lämna plantor på några platser i gårdsmiljön, förslagsvis längs någon husvägg.

Vad är särskilt värdefullt vid Göttas?

- *Kålgården som helhet*, eftersom den finns kvar i relativt oförändrat skick, även om den inte har samma avgränsning mot öster och söder som den hade vid storskiftet 1825-27.
- *Anunds ren/Vebacken*, eftersom området har ungefär samma utbredning som vid storskiftet.
- *Krikonen samt plommonträdet* vid mullbänken, trots att det är oklart när de planterades. Kan ha ett äldre ursprung.
- *Humleplantorna*, även om det är oklart när de planterades. Kan möjligen härröra från 1800-tal.
- *Albarosen (Rosa Alba-gruppen 'Maxima')*, som härrör från före Nils Brogrens tid.
- *Såpnejlikan, fingerborgsblomman och aklejan* kan härröra från 1800-talet eller ännu tidigare, men vi vet inte.
- *Myskmalvan*, vilken har funnits i gårdsmiljön åtminstone före Nils Brogrens tid. Den som finns vid Göttas idag är dock planterad under senare år.

Vilka är målsättningarna och riktlinjerna inför framtiden?

Lilla Kåhlgården återskapas till form och innehåll så som den sannolikt såg ut före storskiftet 1825-27.

Anunds ren och Veackan har samma utbredning och hävdas på samma sätt som sannolikt gjordes före skiftet 1825-27.

Mullbänken speglar Äskhult och invånarna i Göttas vid 1800-talets mitt.

De växter som har ett dokumenterat eller sannolikt äldre ursprung vårdas särskilt.

Vilka åtgärder kan/bör genomföras här, hur ska de genomföras, och i vilken ordning?

Mullbänken (Område 2A)

Prioritet 1

- Ta fram särskild plan för innehåll, utformning och skötsel (se vidare s. 34-35).

Prioritet 2

- Gräv om, gödsla och plantera om växter, alternativt plantera nya växter. Just Göttas mullbänk behöver bearbetas extra mycket, för att om möjligt få bort kirsålen som letat sig in i den.

Göttas gårdstomt (Område 2B)

- Föryngra plommonet vid mullbänken och placera i södra delen av kålgården.
- Ta bort syrenhäcken och ersätt med staket, när det utretts hur hägnaderna i gårdsmiljön såg ut före skiftet. Övriga syrenbuskage i gårdsmiljön kan vara kvar.

Göttas kålgård eller Lilla Kåhlgården (Område 2C)

Prioritet 1:

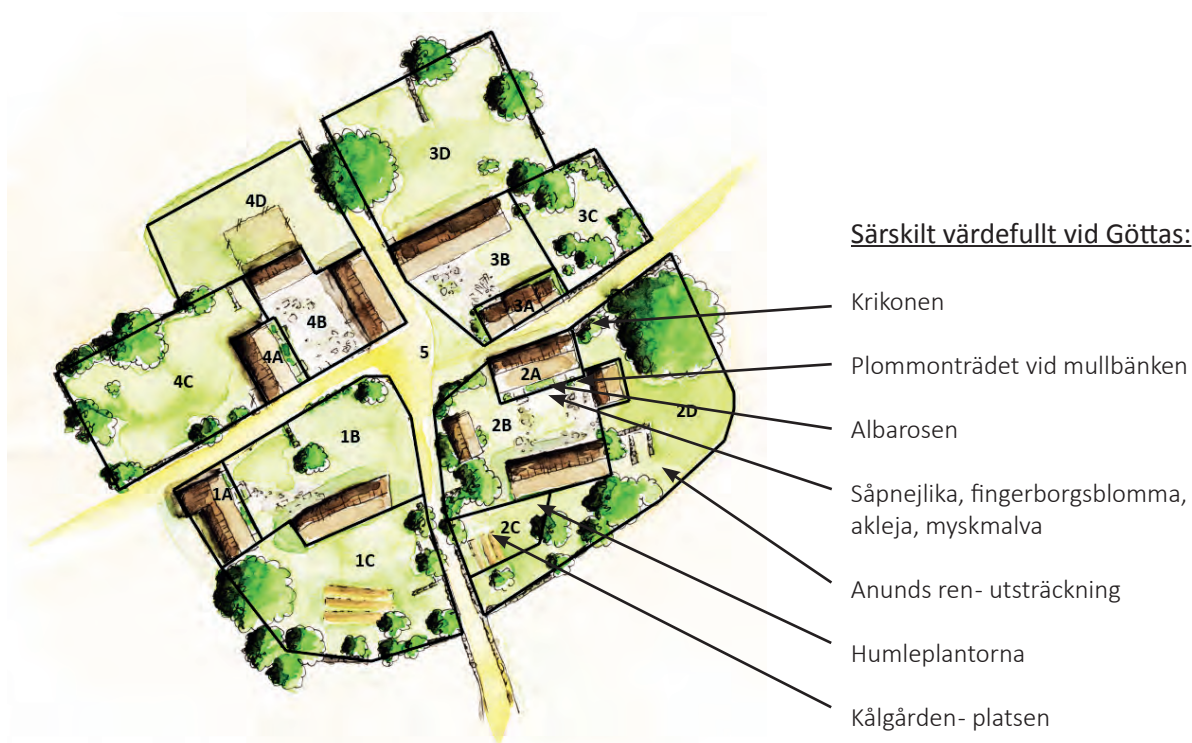
- Klargör hur hägnaderna runt kålgården bör ha sett ut före 1825.
- Gräv bort kirska från odlingsytan och dess närhet- kasta inte i komposten utan på annat ställe. Behöver sannolikt göras under flera år. Eventuellt behövs en rotspär. Hur den skulle utformas får diskuteras.
- Låt humlen stå kvar vid ladugårdsväggen. Sätt fler störrar en knapp meter från väggen. Led upp växten på störrarna och håll koll så att humlen inte växer in i byggnaden.
- Bestäm vilka köksväxter, och eventuella andra växter, som ska odlas i samråd med rådgivare från Programmet för Odlad Mångfald, POM (s. 44-45).

Prioritet 2:

- Hägna in hela kålgården, efter att det slagits fast hur hägnaderna såg ut och hur de löpte (se vidare s. 26-27).
- Ta bort de upphöjda bäddarna och bruka som en mer "slät" yta.

Anunds ren (Område 2D)

- Klargör hur hägnaderna såg ut och var de löpte före 1825.
- Föryngra krikonen genom att spara rotskott som tillåts växa till sig.
- Se över komposten enligt förslag s. 23.

Jönsas

Hur ser det ut vid Jönsas idag?

Jönsas manhus till höger, och ladan till vänster. Däremellan syns gårdsplanens stenbeläggning, och fruktträdgården i bakgrunden. Foto: 15 juni 2014.

Jönsas trädgård sedd från väster. Foto: 16 juni 2014.

Jönsas manhus till vänster och ladan till höger, sedda från trädgården. Foto: 16 juni 2014.

Den tidigare kålgården, nordost om Jönsas lada. Foto: 16 juni 2014.

Jönsas - Inventeringsplan 2014

Jönsas

I MULLBÄNKEN:

akleja
brandgul lilja
fingerborgsblomma
johannesört
kirskål
kungsljus
libbsticka
malört
träjon
åbrodd

Vilka växter finns här, och hur gamla kan de vara?

Betula pendula, vårtbjörk

Placering: Norr om Jönsas lada.

Kom troligen till Sverige: 11500-9000 år före nutid (Berglund et al., 2007, s. 30).

Kom troligen till Äskhult: se ovan, eller åtminstone långt före 1825. Vildväxande

Användningsområde: Snickeri-, svarveri- och snideriarbeten (virket). Vispar och kvastar (mindre grenar, riset). Tunnband, korgar och dylikt (något större grenar). Skor och täckningsmaterial (nävern). Bränsle (veden) Etc. Ljungqvist, 2007, s. 112.

Åtgärdsförslag: Inga särskilda åtgärder för just det här exemplaret.

Fraxinus excelsior, ask

Placering: Vid stenmuren norr om Jönsas lada.

Kom troligen till Sverige: 7500-6000 år före nutid (Berglund et al., 2007, s. 30). Vildväxande, räknas som inhemsk (Lundquist, 2007, s. 88).

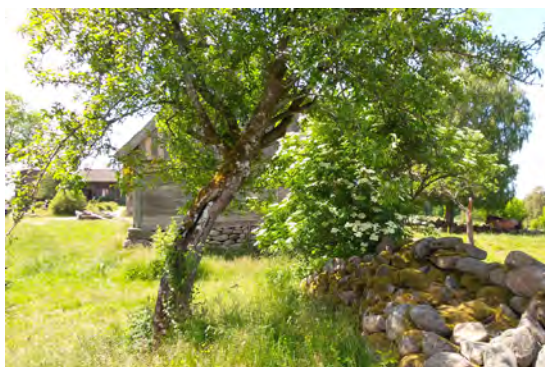
Kom troligen till Äskhult: se ovan, eller åtminstone långt före 1825.

Användningsområde: Vinterfoder till djuren (löven). Det starka virket har använts för tillverkning av bl.a. verktygsskaft och vagnar, och trädet har även nyttjats inom folkmedicinen (Ljungqvist, 2007, s. 99). I denna trakt har det sannolikt inte funnits topphamlade träd historiskt, utan grenarna skars av nära marken där de sedan bildade nya skott (Larsson, Krister, muntligen, 2014-07-xx). Träden vid Äskhult hamlades på 1980-90-talet.

Åtgärdsförslag: Låt det ohamlade trädet norr om den gamla kålhagen växa fritt. Stubbskotten vid Jönsas trädgård beskars regelbundet, mest så att de inte sträcker sig ut över öppningen i stenmuren (där det bör sättas någon form av grind) alltför mycket.

Malus domestica, äpple, olika sorter

Placering: I Jönas fruktträdgård, öster om byggnaderna.

Kom troligen till Sverige: Apel, *Malus domestica*, kom troligen till Sverige under vikingatid, ca 800-1050 (Lundquist, 2007, s. 69). De större träden i Jönas fruktträdgård är möjligen av sorterna 'Astrakan' (fanns i Vallda, Halland, år 1773 enligt Nyman, 1995, s. 79) och 'Järnäpple' (härstammar från 1700-talets första hälft, ev. redan 1500-talet enligt Nilsson, 1986)

Kom troligen till Äskhult: Oklart när de större träden planterades. Två små äppleträd, varav ett är vid liv (?), planterades år 2013. Dessa är uppdrivna av pomolog Rolf Eskilsson och är av sorterna 'Ribston' och 'Citronäpple', vars historia går tillbaka till 1700-talet (Eskilsson, muntligen, 3 sep 2014)

Användningsområde: Föda

Åtgärdsförslag:

Ta fram särskild skötselbeskrivning för fruktträden i Äskhult som utgår ifrån hur fruktträd sannolikt sköttes av allmogen i dessa trakter omkring år 1800.

Ta ympkvistar från de gamla träden och se hur de utvecklas på nya stammar. Pomolog Rolf Eskilsson har kontaktats under arbetet med den här handlingsplanen, och han är intresserad av att medverka.

Ympade träd som eventuellt visat sig vara intressanta sorter drivs upp och planteras i Jönas trädgård eller på andra lämpliga ställen i gårdsmiljön (till exempel Bengts kålgård). Förslag på placering ges i skötselplanen för fruktträden.

Mer om detta på sidan 40-41.

Malus sylvestris, vildapel

Placering: Ett par av träden i Jönsas fruktträdgård är sannolikt vildapel.

Kom troligen till Sverige: "Gammal och bofast" i södra Sverige (Olsson & Tyler, 2007, s. 291)

Kom troligen till Äskhult: Vildapel fanns dock med stor sannolikhet i Äskhults gårdsmiljö före 1825.

Användningsområde: Frukterna har använts som föda till både människor och djur. Virket har använts till vagns- och hjuldelar, men även till finare snickeri- och svarveriarbeten (Ljungqvist, 2007, s. 449). Ympningsunderlag.

Åtgärdsförslag: Se avsnitt om Bengts. Vildskott tas bort.

Prunus domestica, plommon

Placering: Skott i norra delen av Jönsas fruktträdgård, samt ett litet träd i dåligt skick i före detta kålhagen, som nu används för djur.

Kom troligen till Sverige: under medeltiden (Lundquist, 2007, s. 87)

Kom troligen till Äskhult: Oklart (Nyman Nilsson, 1995, s. 75)

Användningsområde: Föda

Åtgärdsförslag: Oklart vad det här är, om det är rotäktat eller inte. Man skulle dock kunna prova om det går att rädda på platsen genom att skära bort de flesta skott och låta ett par växa till sig. Ta bort gräset och öppna upp yta runt om, gödsla samt hägna in så länge trädgården som helhet inte är inhägnad.

Rubus idaeus, hallon (vilda)

Placering: Norra delen av Jönsas fruktträdgård

Kom troligen till Sverige: Vildväxande

Kom troligen till Äskhult: Oklart, har sannolikt spritt sig hit av sig själva.

Användningsområde: Kanske framförallt till efterrätter, saft och sylt, men har även brukats inom folkmedicinen mot allehanda krämpor (Ljungqvist, 2007, s. 192).

Åtgärdsförslag: Tas bort.

Sambucus nigra, fläder

Placering: Vid stenmuren norr om Jönsås fruktträdgård.

Kom troligen till Sverige: Vikingatid. Kom sannolikt först på 1000-talet till Lund, men långt tidigare till Danmark (Lundquist, 2007, s. 69).

Kom troligen till Äskhult: Den fläder som fanns vid Göttas år 1995 planterades på 1940-50-talet (Nyman-Nilsson, 1995, s. 76). Om det funnits fläder i Äskhults gårdsmiljö i äldre tider vet vi inte. Fläderbuskarna som idag står vid Jönsås är sannolikt frösådder, spridna med hjälp av fåglar eller på annat sätt.

Användningsområde: Flädersaft, te etc. Ansågs förr i tiden vara bebodd av väsen som var hjälpsamma om man höll sig väl med dem. Planterades ofta intill husen och det förekom att man offrade till den (Ljungqvist, 2007, s. 161).

Åtgärdsförslag: Ingen särskild åtgärd, men kan stå kvar. Om den självsår sig på andra ställen i gårdsmiljön kan det få stå kvar på ett par ställen, men inte fler. Och inte i direkt anslutning till husväggar, för byggnadernas skull.

Sorbus aucuparia, rönn

Placering: Vid stenmuren runt före detta kålhagen, på östra sidan.

Kom troligen till Sverige: 14 000-12 800 år före nutid (Berglund et al, 2007, s. 29).

Kom troligen till Äskhult: Just det här exemplaret är max 30 år, men rönn har sannolikt funnits i trakten i princip sen trädet kom till Sverige.

Användningsområde: Trädet har haft olika betydelser inom folktron, och även nyttjats inom folkmedicinen. Rönnbär har använts till sylt, saft och gelé, och både blad och bär har haft betydelse som foder till husdjuren. Under nödår gav de ett viktigt vitamintillskott till både människor och djur (Ljungqvist, 2007, s. 363).

Åtgärdsförslag: Inga särskilda åtgärder, trädet får stå kvar och växa fritt.

Aegopodium podagraria, kirskål

Placering: I mullbänken norr och öster om Jönsas boningshus.

Kom troligen till Sverige: under förromersk järnålder (500 f.Kr- Kr.f.)

Kom troligen till Åskhult: långt före 1825

Användningsområde: I matlagning, som grönsak. Kanske landets första riktiga trädgårdsväxt (Lundquist, 2007, s. 69).

Åtgärdsförslag: Växten är så utbredd här att det sannolikt inte är värt besväret att försöka få bort den. Låt den vara kvar, men håll efter så att den inte tar sig in i den del av mullbänken som ligger närmast ingången.

Aquilegia vulgaris, akleja

Placering: Mullbänken norr om Jönsas manhus.

Kom troligen till Sverige: senast under medeltiden (ca 1050-ca 1500), men kan ha kommit till Skandinavien redan under folkvandnings- eller vikingatid (perioderna före medeltiden). (Lundquist, 2007, s. 71-74).

Kom troligen till Åskhult: Oklart (Nyman Nilsson, 1995, s. 77).

Användningsområde: Medicinalväxt som till exempel använts för att avlägsna löss och skorv i hårbotten (Ljungqvist, 2007, s. 90). Giftig. Prydnadsväxt.

Åtgärdsförslag: Begränsa spridningen genom att ta bort fröställningarna efter blomningen.

Artemisia abrotanum, åbrodd

Placering: I mullbänken norr om Jönsas manhus.

Kom troligen till Sverige: Odlad i Skåne åtminstone sedan år 1870 (Olsson & Tyler, 2007, s. 526).

Kom troligen till Åskhult: Inköpt under sent 1990-tal (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: medicinalväxt, även ofta använd i kyrkbuketten (Ljungqvist, 2007, s. 466-467).

Åtgärdsförslag: Beslut om huruvida den ska finnas i just den här mullbänken eller i någon annan mullbänk i gårdsmiljön tas i särskild plan för mullbänkarna.

Artemisia absinthium, malört

Placering: I mullebänken norr om Jönsas boningshus.

Kom troligen till Sverige: 1300-tal (Lundquist, 2007, s. 72).

Kom troligen till Äskhult: Efter 1995 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014). Kan dock ha odlats här tidigare.

Användningsområde: Allmänt odlad som medicinalväxt sedan 1300-talet (Olsson & Tyler, 2007, s. 526).

Åtgärdsförslag: Beslut om huruvida den ska finnas i just den här mullebänken eller i någon annan mullebänk i gårdsmiljön tas i särskild plan för mullebänkarna.

Digitalis purpurea, fingerborgsblomma

Placering: I mullebänken norr om Jönsas boningshus.

Kom troligen till Sverige: 1400-tal (Lundquist, 2007, s. 73).

Kom troligen till Äskhult: Oklart, men åtminstone före 1995.

Användningsområde: Varning, mycket giftig! Ersatte på 1700-talet liljekonvaljen som hjärtmedicin (Ljungqvist, 2007, s. 156). Även använd som prydnadsväxt.

Åtgärdsförslag: Kan få finnas på något ställe i mullebänken, men begränsa utbredningen. Lämpligt att den står nära husväggen

Dryopteris filix-mas, träjon

Placering: Framförallt söder om Jönsas boningshus.

Kom troligen till Sverige: Vildväxande i landet, vanlig i södra och mellersta Sverige (Ljungqvist, 2007, s. 436).

Kom troligen till Äskhult: Oklart, men har sannolikt spritt sig hit av sig själv.

Användningsområde: Användes långt in på 1900-talet mot inälvsmask. Träjonextrakt såldes på svenska apotek fram till slutet av andra världskriget. Slutade saluföras när man insåg att stora doser kunde orsaka svåra förgiftningar (Ljungqvist, 2007, s. 436).

Åtgärdsförslag: Begränsas, inte fler plantor än idag inom gårdsmiljön.

Hypericum sp. äka johannesört el. fyrkantig?

Placering: I mullbänken norr om Jönsas böningshus.

Kom troligen till Sverige: "Gammal och bofast" (Olsson & Tyler, 2007, s. 377).

Kom troligen till Äskhult: Oklart om växten planterats in eller om den spridit sig hit av sig själv.

Användningsområde: Har använts inom folkmedicinen, och även haft stor betydelse inom folktro. Växten nyttjades som bot och skydd för både kropp och själ, hus och hem. Den ansågs skydda mot blixtnedslag och förtrollning och ingick i kvastar som hängdes upp i huset eller i ladugården för att skydda boskapen (Ljungqvist, 2007, s. 219).

Åtgärdsförslag:

Levisticum officinale, libbsticka

Placering: I mullbänken norr om Jönsas böningshus.

Kom troligen till Sverige: 1300-tal (Lundquist, 2007, s. 72).

Kom troligen till Äskhult: Det här exemplaret planterades in efter 1995.

Användningsområde: I matlagning som smaksättning. Har använts mycket i veterinärmedicinen som slemlösande och urindrivande medel samt som medel mot ohyra. Den starka doften har bidragit till att växten förr ansågs kunna driva bort råttor, vägglöss, huggormar och annat otyg (Ljungqvist, 2007, s. 270).

Åtgärdsförslag: Beslut om huruvida den ska finnas i just den här mullbänken eller i någon annan mullbänk i gårdsmiljön tas i särskild plan för mullbänkarna.

Lilium bulbiferum, brandgul lilja

Placering: I mullebänken norr om Jönsas boningshus.

Kom troligen till Sverige: 1650-1700 (Lundquist, 2007, s. 80).

Kom troligen till Äskhult: Har "äldre ursprung" (Nyman Nilsson, 1995, s. 77), vilket innebär att brandgul lilja fanns i Äskhult före 1930-talet. Lars Montin uppgav år 1750 att han sett växten "i kålgårdar hos allmogen i norra Halland" (Nyman-Nilsson, 1995, s. 44)

Användningsområde: Främst prydnadsväxt.

Åtgärdsförslag: Växten förökar sig både med sidolökar och så kallade bulbillar (svarta groddknoppar som sitter i bladvecken). Låt gärna liljan stå kvar tills den vissnat, så är det god chans att den frösår sig. Sidolökarna kan delas vid omgrävning av mullebänken, så att det kan bli några fler exemplar av växten.

Narcissus pseudonarcissus, påsklilja

Placering: I Jönsas fruktträdgård

Kom troligen till Sverige: Påskliljan kom till Sverige under 1500-talet (Lundquist, 2007, s. 75). Vad detta är för sort, och när just det uppstod/togs fram är dock oklart.

Kom troligen till Äskhult: Den låga, ljusgula och tidiga sort som växer här fanns i Äskhult på 1930-talet (Nyman Nilsson, 1995, s. 78).

Användningsområde: Använd inom folkmedicinen som kräkmedel samt mot bland annat diarré, astma, kikhosta och nervositet (Ljungqvist, 2007, s. 338). Giftig.

Åtgärdsförslag: Inga särskilda, låt stå kvar.

Saponaria officinalis, såpnejlika

Placering: Väster om Jönsas boningshus

Kom troligen till Sverige: Under vikingatid, ca 800-1050 (Lundquist, 2007, s. 69).

Kom troligen till Äskhult: Oklart, men kan mycket väl ha funnits här före 1825.

Användningsområde: Jordstammen och bladen innehåller saponiner (såpämnen) som löddrar sig i vatten och kan användas som tvål och tvättmedel. Har även använts bland annat som klådstillande medel vid eksem, bölder och andra hudåkommer (Ljungqvist, 2007, s. 416). Numera främst en prydnadsväxt.

Åtgärdsförslag: Lämna mindre område som inte slås med lien.

Verbascum nigrum 'Album' kungsljus

Placering: I mullbänken norr om Jönsas bostadshus.

Kom troligen till Sverige: *Verbascum nigrum*, mörkt kungsljus, är "gammal och bofast" i Skåne (Olsson & Tyler, 2007, s. 484).

Kom troligen till Äskhult: 2013-2014, dock oklart hur.

Användningsområde: Prydnadsväxt, bra bifoderväxt.

Åtgärdsförslag: Tas bort.

Vad är särskilt värdefullt vid Jönsas?

- Frukträdgården, både till form och innehåll, eftersom den har samma placering och utsträckning som vid storskiftet.
- Den brandgula liljan, såpnejliken, fingerborgsblomman och aklejan, vilka kan härröra från 1800-talet eller ännu tidigare. Tyvärr går det inte att med säkerhet fastställa hur länge de funnits i Äskhult.

Vilka är målsättningarna och riktlinjerna inför framtiden?

Mullbänken vid Jönsas manhus speglar Äskhult och invånarna i Jönsas före storskiftet 1825-27, och har en tydlig nyttoaspekt - det vill säga innehåller få prydnadsväxter.

Jönsas trädgård återskapas så långt det är möjligt till form och innehåll som den sannolikt såg ut före storskiftet 1825-27.

Kålgården norr om Jönsas lada (Område 3D) återskapas inte, åtminstone inte i det här skedet, eftersom den härrör från tiden efter storskiftet 1825.

De växter som har ett dokumenterat eller sannolikt äldre ursprung vårdas särskilt.

Vilka åtgärder kan/bör genomföras här, hur ska de genomföras, och i vilken ordning?

Jönsas mullbänk (Område 3A)

Prioritet 1

- Ta fram särskild plan för innehåll, utformning och skötsel (se vidare s. 34-35).

Prioritet 2

- Gräv om, gödsla och plantera om växter, alternativt plantera nya växter.

Jönsas trädgård (Område 3C)

Prioritet 1

- Öppna upp runt nysatta träd (om något fortfarande är vid liv) och gödsla.
- Klargör hur hägnaderna runt trädgården bör ha sett ut före 1825.
- Ta fram särskild plan för föryngring och skötsel av frukträd (se vidare s. 40-41).

Prioritet 2

- Hägna in hela trädgården, efter att det slagits fast hur hägnaderna såg ut och hur de löpte (se vidare s. 26-27).

Derras

Hur ser det ut vid Derras idag?

Derras manhus sett från sydost. I mullbänken blommor bland annat fingerborgsblomma, *Digitalis purpurea*. Foto: 15 juni 2014.

Gårdsplanen vid Derras är belagd med stenar och omgärdas av hus på tre sidor. Foto: 18 mars 2014.

Hage för grisar norr om Derras. Foto: 18 mars 2014.

Kålhagen väster om Derras. Fotot är taget i riktning mot manhuset, och i förgrunden syns ett litet äppelträd. Foto: 9 juli 2014.

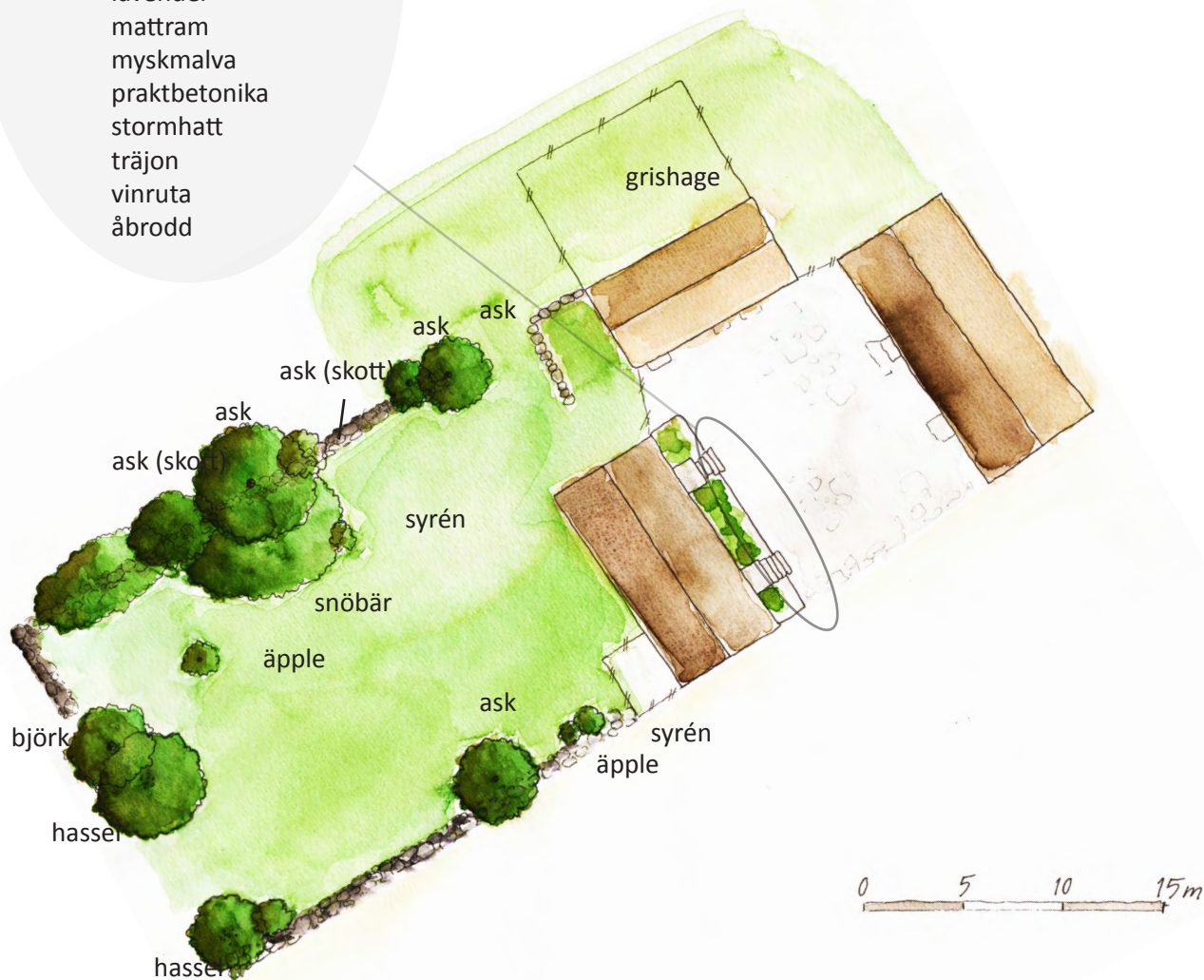
Derras - Inventeringsplan 2014

Derras

I MULLBÄNKEN

akleja
brandgul lilja
daglilja
fingerborgsblomma
isop
jungfruros
kanelros
lavendel
matttram
myskmalva
praktbetonika
stormhatt
träjon
vinruta
åbrodd

Vilka växter finns här, och hur gamla kan de vara?

Betula pubescens, glasbjörk

Placering: Väster om Derras kålhage.

Kom troligen till Sverige: 11500-9000 år före nutid (Berglund et al., 2007, s. 30).

Kom troligen till Äskhult: se ovan, eller åtminstone långt före 1825. Vildväxande

Användningsområde: Snickeri-, svarveri- och snideriarbeten (virket). Vispar och kvastar (mindre grenar, riset). Tunnband, korgar och dylikt (något större grenar). Skor och täckningsmaterial (nävern). Bränsle (veden) Etc. Ljungqvist, 2007, s. 112.

Åtgärdsförslag: Ingen särskild åtgärd, låt stå kvar tills vidare.

Corylus avellana, hassel

Placering: Sydvästra delen av det som varit Derras kålhage.

Kom troligen till Sverige: 11 500-9000 år före nutid (Berglund et al, 2007, s. 30).

Vildväxande.

Kom troligen till Äskhult: Tidigt, kanske redan som ovan.

Användningsområde: Föda (främst nötterna, men torkade och malda knoppar och hängen har ätits som nödföda). Hägnader, korgflätning etc. (grenar och rötter). Medicinalväxt (blad och bark har sårlikande och bakteriedödande egenskaper). Ansågs förr skydda mot blixten och var under hednisk tid helgad åt åskguden Tor (Ljungqvist, 2007, s. 196).

Åtgärdsförslag: Bevaras, och hävdas som sannolikt gjordes för 200 år sedan. Använd i första hand till stängsling och snickeriarbeten.

Fraxinus excelsior, ask

Placering: Norr om det som varit Derras kålhage.

Kom troligen till Sverige: 7500-6000 år före nutid (Berglund et al., 2007, s. 30). Räknas som inhemsk (Lundquist, 2007, s. 88).

Kom troligen till Äskhult: långt före 1825

Användningsområde: Se info om Bengts.

Åtgärdsförslag: Se "Bengts" och "Göttas".

Malus domestica el *sylvestris*? äpple eller vildäpple?

Placering: Det finns två små äppel inom området, en strax väster om boningshuset och en i nordvästra delen av kålhagen.

Kom troligen till Sverige: Äppel, *Malus domestica*, kom troligen till Sverige under vikingatid, ca 800-1050 (Lundquist, 2007, s. 69).

Kom troligen till Äskhult: De här träden har tillkommit efter 1995, men resten är oklart.

Användningsområde: Föda

Åtgärdsförslag: Träden kan få stå kvar oavsett vad det är.

Prunus padus hägg

Placering: Nordvästra hörnet av Derras kålhage.

Kom troligen till Sverige: Oklart. Vildväxande.

Kom troligen till Äskhult: Oklart

Användningsområde: Barkdekoder har använts inom folkmedicinen mot diarré, frossor och könssjukdomar. Hägg användes ofta som levande inhägnader och häckar mellan olika marker. Många djur skyr växten. Ljungqvist, 2007, s. 209.

Åtgärdsförslag:

Ribes rubrum, röda vinbär

Placering: Vid ingången i väster till Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: inhemsk? (Lundquist, 2007, s. 87).

Kom troligen till Äskhult: I Äskhult finns både vinbär som planterades på 1940-50-talet, och sådana som kan vara av äldre datum. På denna plats fanns en vinbärsbuske år 1995 (Nyman-Nilsson, 1995, s. 74), men när den planterades och vad den kan ha för ursprung är oklart.

Användningsområde: I till exempel sylt, saft och gelé (Ljungqvist, 2007, s. 359).

Åtgärdsförslag: Öppna upp ett område runt vinbärs- och krusbärsbuskarna, gödsla lite och rensa kontinuerligt bort ogräs.

Ribes uva-crispa, krusbär

Placering: Vid ingången i väster till Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: 1500-tal (Lundquist, 2007, s. 88).

Kom troligen till Äskhult: Oklart, finns med i inventeringen från 1995 (Nyman-Nilsson, 1995) men inte på den här platsen. Kan vara en frösådd planta.

Användningsområde: I till exempel soppor och krämer (Ljungqvist, 2007, s. 252).

Åtgärdsförslag: Öppna upp ett område runt vinbärs- och krusbärsbuskarna, gödsla lite och rensa kontinuerligt bort ogräs.

Rosa majalis 'Foecundissima' Fylld kanelros

Placering: I mullbänken öster om Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: Oklart

Kom troligen till Äskhult: Togs hit omkring år 2010 av Kurt Ahlquist, från hans föräldrahem i Axtorp. Elisabeth Jörgensen har artbestämt rosen.

Användningsområde: Främst prydnadsväxt

Åtgärdsförslag: Flytta, bör bevaras på annan plats än Äskhult.

Rosa (Alba-gruppen) Albaros, jungfruros

Placering: I mullbänken öster om Göttas boningshus.

Kom troligen till Sverige: Jungfrurosor är mycket gamla i odling, deras historia går tillbaka till antiken (Engström, 2007, s. 29-30). När de kom till Sverige verkar dock vara oklart.

Kom troligen till Äskhult: Oklart, men sannolikt före 1930-tal (Nyman Nilsson, 1995, s. 76).

Användningsområde: Prydnads- och medicinalväxt. Stort symbolvärde.

Åtgärdsförslag: Låt stå kvar.

Symphoricarpos albus, snöbär

Placering: I norra delen av Derras före detta kålhage.

Kom troligen till Sverige: 1830-tal (Lundquist, 2007, s. 88-89).

Kom troligen till Äskhult: Oklart, men före 1995 (Nyman Nilsson, 1995, s. 76).

Användningsområde: Prydnads- och häckväxt. Giftig.

Åtgärdsförslag: Tas bort.

Syringa vulgaris, syren

Placering: Nära ingången i väster till Derras boningshus, samt i norra delen av före detta kålhagen.

Kom troligen till Sverige: ca 1600-1650 (Lundquist, 2007, s. 88).

Kom troligen till Äskhult: Oklart, men syren syns på fotografier från 1940- och 50-talen (Folkesson et al, 2013, s. 127 & 133).

Användningsområde: Prydnadsväxt som även använts i kyrkbuketten. Blommorna kan användas till marmelad, saft och parfymer, och lär även ha febernedsättande verkan. Träet är hårt, segt och hållbart (Ljungqvist, 2007, s. 416).

Åtgärdsförslag: Begränsas, men bevaras.

Aconitum stormhatt

Placering: Mullbänken vid Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: Äkta stormhatt (*Aconitum napellus*) introducerades omkring 1550-1600 medan trädgårdsstormhatten (*Aconitum x cammarum*) kom till Sverige på 1810-talet (Lundquist, 2007, s. 87).

Kom troligen till Äskhult: Stormhatten som står i den här mullbänken kommer från Dymad i Förlanda socken, från ett båtsmanstorp från slutet av 1800-talet. Kom till Äskhult efter 1998 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: Varning! En av våra giftigaste växter. Prydnadsväxt.

Åtgärdsförslag: Bör bevaras. Lämplig placering anges i särskild plan för mullbänkarna.

Aquilegia vulgaris, akleja

Placering: I mullbänken öster om Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: senast under medeltiden (ca 1050-ca 1500), men kan ha kommit till Skandinavien redan under folkvandrings- eller vikingatid (perioderna före medeltiden). (Lundquist, 2007, s. 71-74).

Kom troligen till Äskhult: Oklart (Nyman Nilsson, 1995, s. 77). Aklejan som växer vid Derras ser dock annorlunda ut än i övriga Äskhult.

Användningsområde: Medicinalväxt som till exempel använts för att avlägsna löss och skorv i hårbotten (Ljungqvist, 2007, s. 90). Giftig. Prydnadsväxt.

Åtgärdsförslag: Begränsa spridningen genom att ta bort fröställningarna efter blomningen.

Artemisia abrotanum, åbrodd

Placering: I mullbänken öster om Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: Odlad i Skåne åtminstone sedan år 1870 (Olsson & Tyler, 2007, s. 526)

Kom troligen till Äskhult: Eventuellt kan Britta Nyström ha köpt och planterat den efter 1998 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: medicinalväxt, även ofta använd i kyrkbuketten (Ljungqvist, 2007, s. 466-467).

Åtgärdsförslag: Lämplig placering anges i särskild plan för mullbänkarna.

Digitalis purpurea, fingerborgsblomma

Placering: I mullbänken öster om Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: 1400-tal (Lundquist, 2007, s. 73).

Kom troligen till Äskhult: Oklart, men åtminstone före 1995.

Användningsområde: Varning, mycket giftig! Ersatte på 1700-talet liljekonvaljen som hjärtmedicin (Ljungqvist, 2007, s. 156). Även använd som prydnadsväxt.

Åtgärdsförslag: Kan få finnas på något ställe i mullbänken, men begränsa utbredningen.

Dryopteris filix-mas, träjon

Placering: I mullbänken öster om Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: Vildväxande i landet, vanlig i södra och mellersta Sverige (Ljungqvist, 2007, s. 436).

Kom troligen till Äskhult: Oklart, men har sannolikt spritt sig hit av sig själv.

Användningsområde: Användes långt in på 1900-talet mot inälvsmask. Träjonextrakt såldes på svenska apotek fram till slutet av andra världskriget. Slutade saluföras när man insåg att stora doser kunde orsaka svåra förgiftningar (Ljungqvist, 2007, s. 436).

Åtgärdsförslag: Begränsas, inte fler plantor än idag inom gårdsmiljön.

Hemerocallis fulva, brunröd daglilja

Placering: I mullbänken öster om Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: 1650-1700 (Lundquist, 2007, s. 79).

Kom troligen till Äskhult: Planterades år 2003. Togs hit av slöjdaren Göte Lundin. Liljorna kommer från hans mormors ställe från 1860-talet (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: Prydnadsväxt. Blommorna kan användas i matlagningen, men har kanske inte använts så mycket här i Sverige.

Åtgärdsförslag: Lämplig placering anges i särskild plan för mullbänkarna.

Hyssopus officinalis, isop

Placering: I mullbänken öster om Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: 1050-1300 (Lundquist, 2007, s. 72).

Kom troligen till Äskhult: Köptes och planterades någon gång efter 1998 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: Inom folkmedicinen (mot det mesta), och i kyrkbuketten. Även använd till parfymer och som krydda. Ljungqvist, 2007, s. 217.

Åtgärdsförslag: Lämplig placering anges i särskild plan för mullbänkarna.

Lavandula angustifolia, lavendel

Placering: I mullbänken öster om Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: Oklart, men odlades i Skåne vid 1700-talets mitt (Olsson & Tyler, 2007, s. 463).

Kom troligen till Äskhult: Köptes och planterades 2013 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: Till exempel till parfym, te, och som krydda i matlagningen.

Åtgärdsförslag: Lämplig placering anges i särskild plan för mullbänkarna.

Lilium bulbiferum, brandgul lilja

Placering: I mullbänken öster om Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: 1650-1700 (Lundquist, 2007, s. 80).

Kom troligen till Äskhult: Har ett "äldre ursprung" (Nyman Nilsson, 1995, s. 77), vilket innebär att brandgul lilja sannolikt fanns i Äskhult före 1930-talet.

Användningsområde: Främst prydnadsväxt.

Åtgärdsförslag: Växten förökar sig både med sidolökar och så kallade bulbiller (svarta groddknoppar som sitter i bladvecken). Låt gärna liljan stå kvar tills den vissnat, så är det god chans att den frösår sig. Sidolökarna kan delas vid omgrävning av mullbänken, så att det kan bli några fler exemplar av växten.

Malva moschata myskmalva

Placering: I mullbänken öster om Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: 1300-tal (Lundquist, 2007, s. 72).

Kom troligen till Äskhult: Har ett "äldre ursprung" (Nyman Nilsson, 1995, s. 78), vilket innebär att myskmalva fanns i Äskhult före 1930-talet. Detta exemplar inköptes dock, enligt Britta Nyström, omkring år 2010 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: Använd inom folkmedicinen till salvor och "hostsirap" (Ljungqvist, 2007, s. 306).

Åtgärdsförslag: Ska finnas kvar i gårdsmiljön. Var bestäms i särskild plan för mullbänkarna.

Ruta graveolens, vinruta

Placering: I mullbänken öster om Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: Tidig medeltid (Olsson & Tyler, 2007, s. 365).

Kom troligen till Äskhult: Köptes och planterades omkring år 2005 (Nyström, muntligen, 9 juli 2014).

Användningsområde: medicinal- och kryddväxt. Dock mycket giftig.

Åtgärdsförslag: Kan få vara kvar. Exakt var den ska stå bestäms i plan för mullbänkarna.

Stachys macrantha, praktbetonika

Placering: I mullbänken öster om Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: I Skåne angiven som odlad första gången 1895 (Olsson & Tyler, 2007, s. 471).

Kom troligen till Äskhult: Planterad någon gång under de senaste fem åren.

Användningsområde: prydnadsväxt

Åtgärdsförslag: Tas bort.

Tanacetum parthenium, matttram

Placering: I mullbänken öster om Derras boningshus.

Kom troligen till Sverige: 1400-tal (Lundquist, 2007, s. 73).

Kom troligen till Äskhult: Planterades förmodligen på 1950-talet (Nyman Nilsson, 1995, s. 78). Det finns både enkla och fyllda exemplar i Äskhult.

Användningsområde: Prydnads- och medicinalväxt.

Åtgärdsförslag: Bör få finnas kvar. Låt något exemplar få möjlighet att frösa sig varje år, men håll koll så att växten inte sprids alltför mycket.

Urtica dioca, brännässla

Placering: Till exempel söder om Derras lada.

Kom troligen till Sverige: Oklart, men numera "gammal och bofast" i Skåne (Olsson & Tyler, 2007, s. 163).

Kom troligen till Äskhult: Åtminstone långt före 1825.

Användningsområde: I matlagning, till exempel soppa. Förr användes torkade nässlor som närande vinterfoder till djuren. Välanvänd växt inom folkmedicinen. Viktig spånadsväxt innan bomullen kom. Fibrerna har även använts till fiskenät, rep och segel (Ljungqvist, 2007, s. 136).

Åtgärdsförslag: Kan få finnas på enstaka ställen i gårdsmiljön, men inte så mycket inne i bykärnan utan hellre på utsidan av ladugårdarna. Tänk dock på att inte lämna stora vildvuxna partier så länge det finns mördarsniglar i gårdsmiljön. Då frodas de bara ännu mer.

Vad är särskilt värdefullt vid Derras?

- Kålgården som helhet, eftersom den har kvar ungefär samma utbredning som den hade vid storskiftet 1825-27 (även om den utökats mot väster därefter).
- Albarosen, eller jungfrurosen, som kan härröra från före Nils Brogrens tid.
- Fingerborgsblomman, aklejan och den brandgula liljan, vilka kan härröra från 1800-talet eller ännu tidigare.

Vilka är målsättningarna och riktlinjerna inför framtiden?

Kålgården har en form och ett innehåll som den sannolikt hade i Äskhult före storskiftet 1825.

Obs! För Derras är detta ett mycket långsiktigt mål som har låg prioritet för tillfället.

Derras ren har ungefär samma utbredning och hävdas så som sannolikt gjordes före storskiftet 1825.

Mullbänken speglar Äskhult och invånarna i Derras 1825-1840.

De växter som har ett dokumenterat eller sannolikt äldre ursprung vårdas särskilt.

Vilka åtgärder kan/bör genomföras här, hur ska de genomföras, och i vilken ordning?

Derras kålhage

Prioritet 1:

- Klargör hur hägnaderna runt kålgården bör ha sett ut före 1825.
- Möjligheten att få ut information ur kålgården genom någon form av arkeologisk undersökning avgörs tillsammans med en trädgårdsarkeolog innan andra åtgärd vidtas.
- Snöbären, *Symphoricarpos albus*, tas bort.

Prioritet 2:

- Restaurering/rekonstruktion av kålgården.
- Hägna in hela kålgården, efter att det slagits fast hur hägnaderna såg ut och hur de löpte (se vidare s. 26-27).

Derras mullbänk

Prioritet 1

- Ta fram särskild plan för innehåll, utformning och skötsel (se vidare s. 34-35).

Prioritet 2

- Gräv om, gödsla och plantera om växter, alternativt plantera nya växter.

Källförteckning

Otryckta källor

Muntliga källor och kontakt via e-post

Kurt Ahlquist, tidigare anställd som gårdskar, Äskhult.
Bertil Andersson, guide och "allt-i-allo", Äskhult.
Elisabeth Andersson, guide, tidigare ansvarig för skötseln av gårdsmiljön, Äskhult.
Anna Andréasson, trädgårdsarkeolog, ArchaeoGarden och Stockholms universitet.
Jessica Bergqvist, museibonde, Äskhult.
Thomas Carlsson, museibonde, Äskhult.
Rolf Eskilsson, pomolog, tidigare anställd Munkagårdsgymnasiet i Tvååker.
Karin Hallgren, agrarhistoriker, Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU) Ultuna.
Jens Heimdahl, arkeobotaniker, RAÄ.
Eva Jansson, samordnare Programmet för Odlad Mångfald, SLU.
Elisabeth Jörgensen, stadsträdgårdsmästare Eksjö.
Else-Marie Karlsson Strese, växtgenetiker Nordiska museet och POM, SLU.
Krister Larsson, biolog, Allma Natur och Kultur.
Jenny Nord, antikvarie, Länsstyrelsen Halland.
Maria Nyman-Nilsson, landskapsarkitekt, Fredriksdals friluftsmuseum.
Britta Nyström, pedagog, Äskhult.
Pablo Wiking-Faria, historiker, Hallands kulturhistoriska museum, Varberg.

Opublicerade dokument

Jörgensen, Elisabeth (2008) *Skötselplan Äskhults by. Gårdsmiljön*. På uppdrag av Länsstyrelsen Hallands län, kulturmiljöenheten.

Länsstyrelsen, 1981-10-02, *Byggnadsminnesförklaring*, beslut.

Länsstyrelsen, 2004-06-21, *Bildande av kulturreseptatet Äskhult inom fastigheterna Äskhult 1:2, 1:4, 1:5 och 1:11 i Förlanda socken, Kungsbacka kommun*, beslut.

Vision Äskhult: strategi- och utvecklingsprogram för Äskhults by 2002-2010 (2002) Kungsbacka: Kulturförvaltningen, Kungsbacka kommun.

Vision och strategi Äskhults by 2020. Ett samarbete mellan Länsstyrelsen Hallands län, Kungsbacka kommun, Västkuststiftelsen & Region Halland.

Elektroniska källor

ICOMOS [online], om Florensdeklarationen, tillgänglig via:

www.icomos.se/pdf/Florensdeklarationen_1982.pdf

Förbundet biologisk-organisk odling, Fobo [online], om humleodling, tillgänglig via:

www.fobo.se, 2014-10-07

Mördarsnigeln.se [online], om spansk skogssnigel, tillgänglig via:

www.mordarsnigeln.se, 2014-09-29

Paul Barden roses [online], om rosen 'Baronne Prevost', tillgänglig via:

<http://paulbardenroses.com/perpetuals/prevost.html>

Svenska lanthönsklubben [online], om myskankor, tillgänglig via:

www.kackel.se, 2014-09-29

Tryckta källor

Andréasson et al (2013) *Kulturellt växter: Levande fornminnen och hur vi bevarar dem*, Malmö: NordGen.

Barchaeus, Anders Gustaf, 1924 [1773], *Underrättelser angående Landthushållningen i Halland*, i Sahlgren, Jöran, 1923-24, *Svenska bygder i äldre beskrivningar*, Halland 2-3, Lund: C.W.K. Gleerups förlag.

Berglund, Björn E. et al (2007) Skånes vegetationshistoria - förändringar under 17 000 år, i: Tyler, Torbjörn et al (red.) (2007) *Floran i Skåne: Arterna och deras utbredning*, Lund: Lunds botaniska förening.

Bexell, Sven Peter, 1923 [1817-1819], *Hallands historia och beskrivning*, ny upplaga utgiven av tidningen Hallands redaktion.

Connelid, Pär (2013) Odlingslandskapet i Äskhult - en lång historia, i: Helander, Hans (red.) (2013) *Äskhults by: där historien möter framtiden*. Varberg: CAL-förlaget.

Génétay, Cissela & Lindberg, Ulf (2014) *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval: Grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. För tillfället endast elektroniskt publicerad: <http://slunik.slu.se/kursfiler/LK0230/40099.1415/RAA-Plattform-Kulturhistorisk-vardering-och-urval-version-20150119.pdf>.

Georgson, Kjell (1997) *Hallands flora*, Lund: Svensk Botanisk Tidskrift.

Hallgren, Karin (2008) Hallands kålgårdar 1729 – mer än bara kål, i: *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning*, Forum för trädgårdshistorisk forskning, s. 6-8.

Hallgren, Karin (2011) Kåhlgårdh medh ett Pärön trä uthi. Lantmäterikartor och Hallands landsbeskrifning 1729 som källa till landsbygdens köksväxtodlingar under 1600- och 1700-talet, i: Ahrlund, Åsa & Björklund, Annika (red.) *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 61, 2011, Malmö, s. 53-67.

Helander, Hans (red.) (2013) *Äskhults by: där historien möter framtiden*. Varberg: CAL-förlaget.

Larsson, Krister (2000) Äskhults by återfår sin historiska omgivning. *Meddelande/Länsstyrelsen i Hallands län, 1998/1999*. Halmstad: Länsstyrelsen i Hallands län, s. 42-45.

Larsson, Krister (2001) Äskhults by - en tidsresa. *Ur tidens flod: länsantikvariens årsredogörelse 2000*. Halmstad : Länsstyr. i Hallands län, 2001, s 46-51.

Larsson, Krister (2003) Hästbonden och visionen har kommit till Äskhult. *Tingens tysta språk: länssantikvariens årsredogörelse 2002*. Länsstyrelsens meddelandeserie 2003:18, Halmstad: Länsstyrelsen Halland, Kulturmiljöenheten, s. 4-7.

Larsson, Krister (2007) Det biologiska kulturarvet restaureras i Äskhult och Gårdshult. I: *Nordisk bygd*, 2007, Nyköping : Nordiska förbundet för kulturlandskap, s. 6-10.

Larsson, Krister & Simonsson, Gunilla (2013) *Skog, träd och buskar i Äskhult: historisk hävd och framtida skötsel*. Meddelande/Länsstyrelsen i Hallands län, 1101-1084 ; 2013:3. Halmstad: Enheten för naturvård & miljöövervakning, Länsstyrelsen i Hallands län.

Larsson, Stig R (1993) *Äskhult: 1700-talsbyn i Halland och dess sista invånare*. Onsala: Stift. Äskhults gamla by.

Ljungqvist, Kerstin (2007) *Nyttans växter*, Calluna förlag.

Lundquist, Kjell (2000) *Bidrag till kännedomen om begreppet trädgård och om trädgårdsväxternas historia i Sverige*, licentiatavhandling. Rapport 00:1, Institutionen för landskapsplanering, Alnarp: SLU.

Lundquist, Kjell (2007) Kultur- och trädgårdsväxter i naturen - kulturhistorisk botanik, i: Tyler, Torbjörn et al (red.) *Floran i Skåne: Arterna och deras utbredning*, Lund: Lunds botaniska förening.

Nyman-Nilsson, Maria (1995) *Äskhults gamla by: gårdsmiljöer, mullbänkar, kålgårdar och trädgårdar : dokumentation och skötsel-förslag*. Länsstyrelsens meddelandeserie 1995:15, Halmstad: Länsstyrelsen i Hallands län.

Nyström, Britta (2007) Pedagogisk och publik verksamhet i Äskhults by. I: *Nordisk bygd*, 2007, Nyköping : Nordiska förbundet för kulturlandskap, s. 11-14.

Nyström, Britta (2013) Allmogens seder och bruk - ett kulturarv att förvalta och förmedla, He-lander, Hans (red.) (2013) *Äskhults by: där historien möter framtiden*. Varberg: CAL-förlaget, s. 180-197.

Nordiska museet (1988) *Dokumentation av bebyggelsen i Äskhults by*, Förlanda socken. Stockholm: Nordiska museet.

Osbeck, Pehr, 1923 [1796], Utkast till beskriftning öfver Laholms prosteri, i: Sahlgren, Jöran, 1923-24, *Svenska bygder i äldre beskrifningar*, Halland 2-3, Lund: C.W.K. Gleerups förlag.

Oskarsson, Linnéa (2008) *Att inventera perenner: en handledning*, Alnarp: POM.

Persson, Thomas & Steinbach, Sten (2001) *Sten på sten - råd om kallmurar*, Karlskrona: Blekinge museum.

Sundin, Kerstin; Nyström, Britta & Reit, Wivi-ann (2009) *Äskhults historiska by: följ med in i gårdarna*. Halmstad: Länsstyrelsen i Hallands län.

Tingdal, Birgitta (2005) Äskhult - kulturresevat, I: *Vår bygd*, Kungsbacka: Nordhallands hembygdsförening 2005(88), s. 50-53.

Tollin, Clas; Hallgren, Karin & Krister Larsson (2010) *Äskhults historiska stigar: följ med ut i kulturlandskapet!* Kungsbacka: Skötselrådet för kulturreseptatet Äskhults by.

Tollin, Clas (2001) Var sak på rätt plats! *Plats, landskap, karta*. Stockholm: Kulturgeografiska institutionen, Stockholms univ., 2001, s. 96-97.

Tollin, Clas (2005) Historiska landskapslaboratoriet Äskhult. *Lommen*. Hudiksvall: Nordiska förbundet för kulturlandskap, 2006 (nr 36, april), s. 37-39.

Tyler, Torbjörn et al (red.) *Floran i Skåne: Arterna och deras utbredning*, Lund: Lunds botaniska förening.

Widhja, Inger & Nyström, Britta (2007) *Pedagogiskt och publikt utvecklingsprogram för Äskhults by 2007-2014*. Kungsbacka: Skötselrådet för kulturreseptatet Äskhults by

Viklund, Karin, 2012, Linet i Sverige, Svensk botanisk tidskrift, 106:3-4 (2012), s. 156-164.

Veteläinen, Merja (red.) (2001) *Potatis i Norden: En beskrivning av gamla potatissorter bevarade hos Nordiska Genbanken*, Alnarp: Nordiska Genbanken.

Wiking-Faria, Pablo (2013) Hemma hos Äskhultsborna, i: Helander, Hans (red.) (2013) *Äskhults by: där historien möter framtiden*. Varberg: CAL-förlaget.

